

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН УЛУТТУК БОРБОРУ
(азыркы Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ)
ЭПОСТУН ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ТАРЫХЫ БӨЛҮМҮ**

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д.10.13.012 Ведомстволор аралык диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК:398(5752)(043.)**

ОРОЗОБЕКОВА ЖЫЛДЫЗ КАЛМАШЕВНА

МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРДҮН ТАРЫХЫЙ ӨСҮП ӨНҮГҮҮ ЖОЛУ

Адистиги 10.01.09 – фольклористика

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин
Авторефераты**

Диссертациялык иш КР УИАнын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунда (азыркы Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту) эпостун теориясы жана тарыхы бөлүмүндө аткарылган.

Илимий кеңешчиси: филология илимдеринин доктору, профессор
КУИАнын мүчө-корреспонденти
Кыдырбаева Раиса Зайтовна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Тынысбек Ауэлбекулы Коңратбай

филология илимдеринин доктору, профессор
Кенжехан Слямжанович Матыжанов

филология илимдеринин доктору, профессор
Шамшадин Турсунович Керимов

Жетектөөчү мекеме: Абай атындагы казак улуттук педагогикалык университетинин казак адабияты кафедрасы,
дареги: Алматы шаары, Достук проспектиси, 13

Диссертация 2015-жылы 30-январда саат 13.00дө Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети менен КР. УИАнын Ч Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д. 10.13.012 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот
Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен КРУИАнын илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги:720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Автореферат 2014-жылдын 29- декабрында таркатылды

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
Филология илимдеринин кандидаты, доцент

А. Кадырмамбетова

Диссертациялык иштин жалпы мүнөздөмөсү

Киришүү бөлүмүнүн мазмунуна дал келгендей иштелип чыкты. Кыргыз фольклористика илиминин өнүгүү жолунда, айрыкча кийинки чейрек кылым аралыгында бир топ маанилүү проблемаларды көтөргөн изилдөө иштери аткарылды жана аткарылып келет. Ошондой маанилүү, актуалдуу проблемалардын бири катары фольклордук терминология боюнча алганда айтуучуга, «Манас»-феноменине карата алганда манасчынын чыгармачылык табиятына, генезисине, типологиясына ал жараткан эпостун сюжеттик композициясындагы поэтикалык синтаксиске түздөн-түз тиешелүү маселелерди атоого болот.

Айтуучунун көп кырдуу ары татаал, тубаса талант жөндөмүнө, анын жаралуусуна, ушул өнөргө келүүсүнө, калыптануу чөйрөсүнө, ага өбөлгө болгон таасирлерге кызыгуу, бизде эле эмес дүйнө элинин оозеки маданиятына кызыккан ар бир улуттун өкүлдөрүнүн, фольклорист изилдөөчүлөрдүн илимий практикасында, арбын экенин көрүүгө болот. Мунун өзү эле айтуучунун канчалык денгээлде эл үчүн, тарых үчүн, илим үчүн маанилүү экендигин көргөзүп турат. Бул маселеге тийиштүү адабияттарды атай кетсек: [Абдырахманов Ы. фондулук материал. Инв.№ 20061., Астахова А.М.Былины итоги и проблемы изучения.-М:Наука,196238-284; Импровизация в русском фольклоре.-М.:Наука,1973,34-36;Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство.-Ф.:Наука,1978.,124; К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас»,1967.,127; Мезгилдер, муундар манасчы//Кыргыз тили.-№1.-,2000, 57-б.; Лорд. А. Сказитель.:Наука,1994,59-68,111-184; Ауэзов М.О. Мысли разных лет.-Алмата.:Каз.гос.лит. издат.,1961,94-б, «Манас» киргизский героический эпос и т.д; Коңратбаев Э. Фольклор таануу маселелери,1-том,-Алмата,2004-384;Булдыбай А.С. Үш тогыз.-Алмата,2003-196. ж.б] Бизге чейин кыргыз фольклористикасында манасчылык өнөрдүн айрым маселелерине арналган изилдөөлөр чоң аалымдар К. Рахматуллинге, Р.З. Кыдырбаевага, С. Мусаевге таандык. Жалпы эле фольклористика илиминде айтуучулар боюнча ар кыл маселелерге Орто Азия, Борбордук Азия, Европадагы чет элдик окумуштуулар (XVIII-XIX-XX к.к) илимий теориялык анализдерди жүргүзүп келгендери белгилүү. Бул илимий теориялардын маани-мазмунуна караганда, айтуучулуктун табиятын ар тараптуу, комплекстүү кароо керек экенин түшүнүүгө болот.[Козин А.С. Сокровенное сказание. Предисловие.-М.:Наука,1-том,1941.;Рашид-ад-Дин Собрание сочинений.-М.:Наука,1958; Вольперт И.Е. Сон и гипноз.-Л.:Литература,1978; Гацак В.М. Эпический певец и его текст;Турсунов Е. Возникновение баксы, акынов, «серы и жырау».-Астана.ИКФ. «Фолиант»,1999.ж.б]

Теманын актуалдуулугу. Азыркы кезде «Манас» эпосун ар тараптуу изилдөө иши бир топ арбып «манастануу» деп атайын фольклор илиминин бирден бир актуалдуу проблемасына айланган учуру.

Жалпы эле кыргыз журтчулугуна, же түрк тилдүү эле элдердин катмарына эмес, планетардык масштабда дүйнө элине белгилүү болгон эпикалык трилогиянын идеалык мазмуну, көркөмдүүлүгү, генезиси, поэтикасы, историзми, мотивдери, стили ж. б. бир катар маселелер кыргыз

фольклористикасында системалуу түрдө изилденип, эпостун поэтика дүйнөсү талданып келишинин өзү эле эпостун канчалык денгээлдеги элдик бай казынаны түзүп турарын айкындап турат. Ушул көз карашта келгенде, теманын негизги актуалдуулугун көргөзгөн, дүйнөгө атагы чыккан оозеки поэзия дүйнөсү кантип жаралган, дегеле эпик айтуучулар кимдер, алардын жаралуу жана калыптануусунун башаты кайдан башталат, кантип эпос жараткан, манасчылык өнөрбү, же касиетпи, ал жөнөкөй эле чыгармачыл адамбы, же «обочо» (өзгөчө, бөтөнчө) жаралган индивидби, кандай жолдорду басып өткөн, башка улуттарда айтуучулар барбы, алар жиктелеби; манасчылардын алардан болгон айырмачылыгы, же алар менен болгон жалпылыгы, эпикалык салттуулуктун уланышы - деген сыяктуу бир катар проблемалар көтөргөн айтуучунун жеке чыгармачыл табиятын иликтөөгө арналмакчы. Диссертациялык иштин негизги жүгүн көтөргөн манасчылык өнөрдөгү касиеттин мезгилдер аралыгындагы эволюциялык өнүгүү жана калыптануу стадиясы каралып келип, «Манас» эпос болуп айтылып, фольклордун жанры болуп калыптанып калуусуна себепчи болгон айтуучунун чыгармачылыгы, алардын типологиялык жактан бөлүнүшү, оозеки салттуулуктун сакталышы, манасчылыктагы импровизация, интерпретация, варианттуулук, вариация, коммуникация, поэтикалык синтаксистин алкагында серепке алынып, манасчынын кыргыз фольклоруна кошкон салымы, аткарган функциясы, фольклордук, тарыхый-этнографиялык ж. б. алкактарда каралганы менен актуалдуу.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун (азыркы Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту) тематикалык планына ылайык келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Элдик салттуу поэзиянын уникалдуу үлгүсүн жараткан, манасчылык өнөрдү алып жүргөн жана сактап келген чыгармачыл өнөр адамы болгон айтуучунун жеке табийгый, тубаса талантына ар тараптуу иликтөө жүргүзүү максатында төмөндөгүдөй милдеттерди коёбуз.

- Айтуучулук өнөрдүн эволюциялык көөнө башатында өбөлгө болгон булактарды иликтөө;

- Айтуучулук өнөрдүн табиятын изилдеген илимий теориялык иликтөөлөр кандай ракурстан каралган, кандай жыйынтыктарды бергендигин серепке алуу;

- Манасчынын чыгармачылыгынын генезиси: жаралуу жана калыптануу чөйрөсүн анализдөө;

- Манасчылык өнөрүнүн этаптуу түрдө өнүгүшүндөгү, калыптанышындагы чыгармачылык процесстин стадиялдуулугун көргөзүү;

- Манасчынын табиятын комплекстүү диапазондо таануу максатында фольклорго жаатташ илимдердин так айтканда; психологиялык, этнографиялык багыттарынын алкагында кароо;

- Манасчынын тектеш жана тектеш эмес улуттардын айтуучулары менен чыгармачылык процесстеги болгон окшоштугу, ажырымын белгилөө;

- Манасчылык өнөрдөгү типологиялык проблеманы кароодо импровизациясындагы өзгөчөлүгүн, жана жалпы айтуучулуктагы традициялуулукту кароо;

- Манасчылардын варианттарындагы поэтикалык синтаксистин негизинде ачып берүүнү максат коюп иликтөө милдетин алабыз.

Диссертациялык иштин илимий жаңычылдыгы. Алынган темада айтуучулук өнөрдүн тегерегинде мурда кийин сөз болуп кандайдыр бир деңгээлдеги проблемалар чечилип келгени ырас. Диссертациялык иште манасчылыкка тиешелүү маселелер системалуу түрдө биринчи жолу жаңы багытта изилдөөнүн объектисине алынып, концептуалдуу түрдө каралып олтурушу жаңычылдыгын көргөзөт. Тактап айтканда иште теманын жаңычылдыгын айкындаган төмөндөгүдөй бир нече проблемалар иликтенип, илимий корутундулар чыгарылат.

- Манасчылык өнөрүнүн генезиси;
- Манасчылык өнөрдөгү түш көрүү мотивинин типологиясы;
- Манасчылык өнөрдүн фольклордук-этнографиялык булактары;
- «Манас» эпосун айтууда манасчылардын типтеринин классификациясы жаңычылдыгын ырастайт.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи. Изилдөөнүн методологиялык негизи, айтуучулук өнөрдүн тигил, же бул проблемасын бизге чейин изилдөөгө алган кыргыз фольклорунун теориясы боюнча, дүйнөлүк фольклор изилдөөчүлөрдүн эмгектери, жана башка элдердин эпикалык чыгармаларынын тексттери колдонулуп, жалпы эле фольклористикага арналган илимий теориялык адабияттардын кеңири тобу пайдаланылды. Изилдөөнүн объектиси КРУИАнын алтын фондусуна өз мезгилинде фольклористтер тарабынан жазылып алынган эпостун оригинал түп нускалары жана басмадан чыккан варианттары, айтуучулардын чыгармачылыгы тууралуу жазылган эмгектер, автор өзү жазып алган манасчы Шаабай Азизовдун үчилтик вариантынын негизиндеги материалдар колдонулду. Иликтөөнүн жүрүшүндө жалпы тектеш түрк тилдүү улуттардын жана дүйнө элдеринин айтуучуларынын өзгөчөлүгү, окшоштук жагдайы салыштыруу методу менен ишке ашты.

Диссертациялык иштин теориялык жана практикалык мааниси.

Изилдөөнүн объектисине алынган манасчылык өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү, калыптануу жолуна арналган иш, так айтканда концептуалдуу жана системалуу түрдө анализденген темада, эпостаануунун теориясындагы бирден бир актуалдуу маселелерин көтөрүүгө аракеттендик. Ошол себептүү фольклористика илиминин теориясы боюнча алектенген, жалпы эле фольклорго кызыккан жана манасчылык өнөргө байланыштуу ар кандай

проблемаларды илимдин башка тармактарынын айдыңында изилдөөгө алган аспирант, магистранттардын диссертациялык иштерин жазууда, фольклорист адистер үчүн, о.э. этнограф, философ, психолог, культуролог ж. б. багыттагы илимпоздорго керектүү теориялык адабият иретинде колдонулса; орто жана жогорку окуу жайларынын өзгөчө филология факультеттеринин студенттери үчүн; фольклордун теориясын окутууда, манастануу курсун гуманитардык жана табийгый факультеттерде окутууда; атайын спецкурстарды өтүүдө теориялык окуу куралы катары; окуу куралдарын жазууда; дипломдук жана курстук иштерди аткарууда колдонсо болот.

Диссертациялык иштин коргоого алып чыккан негизги жоболору

-айтуучулук өнөрүнүн илимдин түрдүү аспектилеринин алкагында каралышы, натыйжалары манасчылык өнөрдүн көп кырдуулугунан кабар берет.

-айтуучулуктун келип чыгышы, эволюциялык түрдө калыптана тургандыгы, түрк-монгол элдеринин эле эмес, жалпы эле башка элдердин табиятындагы ушул жагдайдагы типологиялык окшоштугу, ажырымы жекелик жана жалпылыктын бар экенин көргөзөт.

-манасчылык өнөрдүн генезиси: жаралышы жана анын калыптанышына таасирин тийгизген өбөлгөлөр манасчылык өнөрдүн байыркы мезгилдерге таандык экенин көргөзөт.

-манасчылыктагы түш көрүү мотиви, анын мааниси, түш көрүүнүн негизинде манас айтып калдым дегендин чындыгы канчалык. Түш көрүүдөн улам манасчынын даарууга кабылуусу, манасчылык –бул касиетпи же өнөрбү, илимдин башка тармактары менен комплекстүү каралышын көргөзөт.

- «Манас» эпосундагы жана түрк-монгол элдеринин эпосторундагы түш көрүү мотивинин мааниси чоң, эпикалык сюжеттик композицияда негизги функциялардын бирин аткарып турат.

-Манасчылыктагы фольклордук жана этнографиялык булактар, баштапкы диний түшүнүктөрдүн, ал жараткан эпикада симбиоздуу түрдө учурашы, калыптанышы жана колдонулушу, адамзаттын тигил же бул диний ишенимдерин тутканына карабай, кандайдыр бир абсолюттук духтун бар экенин тана албай тургандыгын туюндурат.

-манасчылык өнөрүнүн тектеш түрк-монгол жана тектеш эмес европа, славян элдеринин айтуучулары менен болгон жалпылыгы жана жекелиги типологиялык жактан биримдиктүү.

-манасчылардын типологиясы: манасчынын чыгармачылык өнөрүнө, импровизаторлугуна, жаратмандыгына, дараметине, жараша классификациялоо манасчылык өнөрдүн көп кырдуулугун, татаалдыгын, байыркылыгын жана ар бир доордун өзүнүн манасчысы болорун айкындап турат.

Иликтөөчүнүн жеке салымы Манастануу илиминде манасчылык өнөрдүн тарыхый өсүп- өнүгүү жолун системалуу түрдө иликтегени;

манасчы феноменинин байыркылыгы, тереңден келери, азыркы күндө да салттуу түрдө жашап келе жаткан өзгөчөлүгү; оозеки айтуучулуктагы коммуникативдүүлүк; фольклордун жана гуманитардык илимдердин башка тармактарынын алкагында, так айтканда тарыхый-этнографиялык, психологиялык аспектиден бирге комплекстүү каралышы; манасчыларды типтерге ажыратуудагы классификациясы; поэтикалык салттуулук ыкмалардын туруктуу формалары жана формулаларынын манасчылардын чыгармачылыгында колдонулушу, импровизация, интерпретация, вариация, вариативдүүлүк, стиль, эпикалык каймана тил маселелеринин, жалпы эле поэтикалык синтаксистин негизинде салыштырма методу менен ачып бергенинде; биринчи жолу манасчылардын бир нече варианттары салыштырма методу менен иликтөөнүн объектисине алынып, түрк тилдүү элдердин эпостору менен тексттик талдоо жүргүзгөнүндө; диссертациялык ишти жазууда Ш. Азизовдун үчилтик вариантын манасчынын өз оозунан жазып калып, көп жылдар аралыгында кагазга түшүрүп, түзүп, илимий басмага даярдап, изилдөө жүргүзүп Баш сөзүн, Кириш сөзүн жазып жарыялаганы менен манастануу илимине салым кошконунда.

Изилдөөнүн апробациясы. Диссертация Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын, Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунда «Эпостун тарыхы жана теориясы» бөлүмүндө аткарылды. Иштин негизги проблемалары боюнча илимий макалалар, изилдөөлөр: КРУИАнын Манастануу борборунда өткөрүлгөн илимий-практикалык, теориялык конференцияларда; борбордон чыккан атайын илимий жыйнактарда; Кыргыз адабиятынын тарыхы (7 томдугунда); Казакстанда, Түркияда өткөн Эл аралык конференцияларынын атайын жыйнагында; КРУИАнын философия институтунун илимий жыйнагында; КРСУнун Эл аралык илимий конференциясынын жыйнагында, И. Арабаев атындагы КМУнун Манастануу институтунда манастануу окуу китебин жазууда (авторлош 2011-2012ж.ж); ошондой эле Ж.Баласагын атындагы КУУнун, И. Арабаев атындагы КМУнун «Вестник» журналдарында; ОшМУнун 50-жылдыгына арналган жыйнагына, Жалалабат университетинин илимий жыйнагында, К. Тыныстанов атындагы КМУнун Кыргыз тил журналында жарыяланган. КРСУда даярдалып, Москвадан чыккан илимий жыйнакка, жана мезгилдик басма сөздөрдө жарык көргөн. Ошондой эле диссертациялык иштин маңызынын негизинде 2003-жылы «Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу» деген монография басмадан жарык көргөн. Манасчы Шаабай Азизовдун «Манас» үчилтигин магниттик лентага жазып алып «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүгүн кагазга түшүрүп, түзүп, илимий басмага даярдап, Баш сөзүн жазууда. (үчилтик 2013-жылы басмадан чыкты), КМФАнын атайын жыйнагында жарык көрдү(2013). Мындан сырткары айтуучулук өнөрүнө арналган «Кыргыз элинин элдик мурастарынын антологиясы» (14саат көлөмүндө) CD диски Екатеринбург-Москва шаарында (2011- жылы басылып чыккан). Диссертанттын

«Манастаануу боюнча курстук лекциялары» окуу китебинде жарык көрдү.
(2014)

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 4 главадан жана 10 параграфтан, ошондой эле корутунду жана библиографиядан турат. Диссертациялык иштин жалпы көлөмү 21 басма табак, 309 бетти түздү.

Изилдөөнүн негизги мазмуну

Диссертациянын **киришүүсүндө** теманын негизделиши, актуалдуулугу, изилдениш деңгээли, изилдөөнүн методологиялык жана методикалык негиздери, объектиси менен предмети, башкы максаты менен негизги милдеттери, илимий жаңылыгы, илимий практикалык баалуулугу, коргоого сунуш кылынган жоболор, изденүүчүнүн илимге кошкон салымы, алынган жыйынтыктардын тастыкталышы, изилдөөнүн материалдарынын апробацияланышы чагылдырылды.

Илимий иштин биринчи главасы **Айтуучулук өнөрдүн генезиси** деп аталып, биринчи параграфта **Айтуучулук өнөр: жаралуу башаты, өнүгүш этаптары** деген теманын тегерегинде сөз болду. Мында айтуучулук өнөрдүн, тактап айтканда манасчылыктын жаралуу өбөлгөлөрү, кандай жолдор менен айтуучулук пайда болгон, башаты кайда жана ал мындай өнөргө кантип калыптанган, бул кандай процесс деген проблема каралды. Дүйнө жүзүндө жашаган ар бир улуттун улуттук тили жана оозеки маданияты болуп, ал кылымдар аралыгында муундан-муунга оозеки түрүндө жетип сакталып келген. Улам убакыт өткөн сайын оозеки маданияттын материалдык эмес үлгүлөрү толукталып жүрүп олтуруп, ошол элдин искусствосунун көөнөрбөс бай казынасын түзгөн. Анын бир мисалы, уруучулук коомдон тартып эле адамдар өз чөйрөсүндөгү маданий салтын өнүктүрүп, атадан-балага өз уруусунун ата-бабасынын санжыра таржымалын айта келишкен экен. Убагында бул туурасында белгилүү этнограф, монголист Рашид-ад-Диндин мындай деп жазганы бар: «каждому новорожденному детяти, так как у них нет религии и веры, в которой они наставляли бы детей, подобно другим, отец и мать объясняют колена и растолковывают род. Таковое правило всегда они хранили и ныне-то правило в уважении у них. У арабов означен и утверждён такой же проведенный путь». [Рашид-Ад-Дин. Собрание летописей. /В переводе: Березина И. Н. I том. 12-часть./Архив общ. 1868/.-Л.Наука, 1973. 34, 28, 119-б.] Мындай көрүнүш жеке эле монголдордо же арабдарда эле эмес бизде, кыргыздарда көөнө мезгилдерден бери эле өкүм сүрүп келген. Маселен, «Манас» эпосунун өзөгүндө этностор эле эмес кайсы гана персонаж жөнүндө сөз болбосун анын ата-теги, «Ата-Журту», урук-тууганы жөнүндө ар дайым маалымат берилет. Ал тургай эпос өзү баатырдын генеалогиялык ата-тегинен башталганы эле кыргыздарда санжыра таржымалынын эң байыркы мезгилдерден бери салт катары сакталып келгендигин айгинелеп турат. Абалкы мезгилдерде коомдук өнүгүүнүн башатында бир уруу менен экинчи бир уруунун карым-катнашы (экономикалык, социалдык, саясий) сөз

байланыштын куралы болгондон баштап чабандес, кабарчынын функциясы пайда болуп, мамилелер «кабар» аркылуу жүргөндүгүнөн көрүнөт. Оозеки кабар башында жөнөкөй сөздөрдүн курамынан түзүлсө, кийин жасалма рифмаланган (искусственно-рифмованный) ыр саптары сыяктуу поэтикалык тилде калыптана баштаган. Бул «Сөздүн» кийинки көркөм формасынын жаралган мезгилине туура келет. Оозеки кабардын кийинки формаларынын дагы бир түрү табышмактаткан каймана мааниде чакан тексттин мазмуну менен туюндурулушу. Алсак, бир уруу менен экинчи уруунун башчылары үчүн өтө маанилүү кабарды билдирүүдө, же жооп алууда башкаларга түшүнүксүз болсун үчүн, дал ушундай ыкмада алака жүргүзүшкөн. Буга фразеологизмдер, макал, лакап же метафоралык каймана маанидеги образдуу айтылган оозеки кабардын формасын атоого болот. Бул эпосто формула сентенциялар аркылуу туруктуу калыптангандыгынан көрүнүп турат. Оозеки кабарды, айтып барууга бардык эле адамдар жарай берген эмес, алардын ичинен сөзгө чебер, акылдуу, жөндөмдүү адамдар тандалып алынган. Ошол замандарда оозеки кабардын коомдо аткарган функциясы өтө маанилүү орунда турган. Мисалы, монголдордун жазуу-сызуусу калыптана элек (дописьменный период) мезгилиндеги маданий үлгүлөрдүн башаты тууралуу Рашид-ад-Диндин дагы бир иликтөөсүнө токтоло кетели: «Монгольский обычай в древние времена был таков, что по большей части известия передавались словами (т.е. изустно), словами, искусственно-рифмованными и трудно понятными», -дейт. [Рашид-Ад-Дин. Собрание летописей./В переводе: Березина И. Н. I том. 12-часть. / Архив общ. 1868 /. –Л.:Наука, 1973. 34, 28, 119-с.] Бул ырас, анткени кабарчынын жорго тилде айтып жагдайды туюндурушу, кабардагы ойдун бир нерсеге образдуу салыштырылышы ж.б. кабарчы мына ушундай тилди дал өзүндөй так, жеткиликтүү кылып баяндоого өзүнүн артыкчылыгын, жөндөмүн көргөзө алган. Академик С.А.Козин, Рашид-ад-Диндин иликтөөлөрүнүн сонунда «оозеки кат» жана анын элдик фольклор менен болгон тыгыз байланышы туурасында анализ жүргүзүп келип: «Изучая эти «устные письма» в составе «Сокровенное сказания», как позднейшей монгольской летописи унаследовавшей все основные черты этой начальной монгольской хроники. Устные письма эти представляют такое же устное народное творчество, как и включенные в памятник многочисленные пословицы, поговорки, изречения и гномы, лирические народные песни, отрывки исторических песен, былин, фрагменты эпических циклов и т.п.», -дейт. [Козин С.А. Сокровенные сказания (Юань Чао Би Ши) - М-Л.: АН СССР., 1941.- 48-52- с.] Рашид-ад-Дин өзүнүн иликтөөсүндө (жогоруда аталган эмгекте) «оозеки кат» монголдордун жазуу-сызуусу калыптана элек кезинде эле оозеки адабияттын бир бөлүгүн түзөт деген пикирин билдирген. Рашид-ад-Диндин мындай констатациясын кубаттап С.А.Козин «оозеки кабар» оозеки адабияттын (дописьменный период) мурдатан эле бөлүнбөгөн бир компоненти болсо, монголдордун жазуу-сызуусу пайда болгон кезде да күчүн жоготпой параллель жашагандыгын «Джангар», «Гэсэр» эпосторунун жана «Сокровенное сказания» летописинин мисалында ырастаган. Эгерде

ушул гипотезаны «Манас» эпосуна салыштырмалуу карап көрсөк, бир топ үндөштүктү табууга болор эле. Башкача айтканда «Манас» эпосунда «сөздүн жасалма рифмаланган формасынын өнүккөн түрүн», ошол кырдаалда кабарчынын аткарган функциясын, анын эпостун жалпы композициялык түзүлүшүндөгү маани-маңызын кенен түшүнүүгө, анализдөөгө болот. Маселен, бул боюнча эпостун өзөктүү бөлүктөрүнүн бири «Көкөтөйдүн ашы» эпизодун алсак ылайык келет. «Көкөтөйдүн ашы» окуясынын өнүгүшү дал ошол кабарчынын аткарган функциясынын тегерегинде өөрчүйт. Манасчы кабардын калыптанган тексттин стереотиптүү түрдө, (эпикадагы стереотиптүүлүктүн мааниси чоң, ал оозеки айтуучулукта коммуникацияда негизги ролду ойнойт) утур бир жерге барып, ал мейманды ашка чакырган сайын, эч өзгөрүүсүз эле текстти төкпөй-чачпай кайталап айтып жүрүп олтурбастан, ыгына жараша импровизациялап, вариациялап жүрүп олтурат. Мисалы,

Бадахшан, Балык жери бар, ...Сейиттин уулу Кемел бар,

Албан түрдүү эли бар: .....Серпишкен жоосун жеңер бар:

«Көкөтөй кан өлдү де, ...«Кан Көкөтөй өлдү де,

Кайра келгис акырет, ...Капилет жайды көрдү де»,

Караңгы жайды көрдү де», (С.О., Манас.1981. 3-том,91-б)-деген саптар негизги формула болот да, андан ары Айдар ашка келүүнүн шартын баяндайт. Баяндаганда да жогорудагы ыр саптары негизги тема боюнча сакталып, кийин вариацияланып жүрүп олтурат. Тексттерди карай келгенде Жаш Айдардын ашка айтып жүргөн кабарынын туруктуу текстти орун алган. Натыйжада жогорудагы окумуштуулардын пикирине таянуу менен биринчиден «оозеки кабар», айтуучулук өнөрдүн баштапкы элементтерин алып жүргөнүн боолголоого мүмкүндүк берет. Экинчиден айтуучулуктун жаралышында баштапкы диний түшүнүмдөрдүн элементтери да өбөлгө болгон. Биринчи главанын экинчи параграфы: **Манасчылык өнөрдүн калыптануу жолдору** деп аталат. Айтуучу ким, ал кандай чөйрөдө калыптанды, анын башкаларга окшобогон бөтөнчө касиетинин сыры эмнеде деген сыяктуу суроо түрмөгү бүгүн эле жарала калган жок. Бул проблеманын үстүндө XVIII-XIX-XX к.к. тартып эле европа, орус окумуштуулары тарабынан изилденип келди. Изилдөөлөрдүн объектисине байыркы гректердин аэддери менен индустардын пандиттеринен тартып, славян жомокчуларынын камтылганын көрөбүз. Муну менен эле жер жүзүндөгү ар улуттарда айтуучулук өнөрдүн табиятына, калыптанышына, чөйрөсүнө чыгарма жаратуудагы өнөрүнө, артыкчылыгына тиешелүү бир катар проблемалар чечилген менен айрым проблемалар коңулда калып келген. Дүйнөлүк фольклордун практикасына караганда айтуучулардагы эки көрүнүштү байкоого болот. Маселен, айтуучу кайсы гана улуттун өкүлү болбосун сөзсүз түрдө айтуучулуктагы жеке сапаттарга жана экинчиси жалпы бир сапаттарга ээ болушу. Дээринде айтуучулардын бардыгы жалпы көрүнүштөргө келгенде типтүүлүккө баш ийет. Маселен, жалпы көрүнүштөрү айтуучулар (дээрлик бардыгы) чыгармачылыкка

келүүдө белгилүү бир этаптарды башынан кечириши: угуу, кабылдоо, эске тутуу, дартка кабылуу, жүрүп олтуруп бара-бара айтуучулуктун ыкмаларына такшалышы; өзүнөн мурунку устаттан үлгү алышы. Жеке көрүнүштөрүнө ал ошол чыгармачылыкка кантип тартылып калды, тубаса шык, жөндөмдүн болушу, устат күтүү, анын стилин өздөштүрүү, импровизация, вариативдүүлүктү жарата билүү, өзүнүн версиясын салттуулуктун чегинде өнүктүрүү, интерпретациялоого жетишүүсү ж.б. Так айтканда, ар бир айтуучунун чыгарманы өздөштүрүүдөгү, кабылдоосу, эске тутуусу, интерпретациялоосу жана импровизациялоодогу индивидуалдуулугу. Алар кандай мыкты талант болгон күндө да бири-бирин сөзмө-сөз эч жаңылбай кайталап айтып бере алышпайт, бул оозеки айтуучулуктун өзүнө гана таандык касиети, коммуникативдүүлүк дегендин мааниси ушунда. Айтуучу эпостун жалпы, негизги идеялык мазмунун бир нече жолу кайталап угуунун натыйжасында өздөштүрүүгө жетишет. Илимий-теориялык адабияттарда айтуучулук өнөрдүн калыптануу жолдорун аныктаган үч классификациялык бөлүштүрүү бар экен. Алар А.Ф. Гильфердингдин, А. М. Астахованын жана А.Б. Лорддун калемине таандык. Орус жомокчуларынын чыгармачылыгына анализ жүргүзүп келип А. Астахова мындайча мүнөздөйт: «... потому, как они воспринимают, а затем воссоздают былины, сказители преренявшие тексты совершенно или почти точно и в таком же виде их передающие», - деп жомокчу, былина айтуучулар менен «айтуучуларды» ажырымдайт. [Астахова, А. М. Импровизация в русском фольклоре.-М.: Наука, 1973. 34-36, 63, 31, 38-с.]. Ушул эле проблеманын тегерегинде, Гильфердингдин иликтөөсүнө таянып тагыраак жеткиликтүү ойду М.И. Стеблин-Каминский айткан: «вторые усваивают по преимуществу» по словам Гильфердинга, сказитель сохраняет лишь «общий остов». Путем отбора «типических» мест и свободного создания, и переходных у них вырабатывается собственный постоянный текст, отливаясь в определенную композицию и словесную форму. В дальнейшем эта форма остается неизменной и варьируется лишь в деталях». [Стеблин-Камеский М.И. Субстантивный эпитет в древнеанглийской поэзии /китепте: Песнь о Нибелунгах/.- М.: Наука, 1975.- 330 с.] Дал ушул учурга биз С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин айтуусундагы варианты алсак болот. Маселен, булар өзүнөн мурунку устаттарынан көкүрөгүнө жат алган «Манас» эпосуна карата алганда, мисалы айрым манасчылар мурдагы устаттарынын вариантын мыкты өздөштүрүү менен эпостун көркөм дүйнөсүнүн ажарын ачып, «классикалык үлгүсүндө» калыптанышына чоң салым кошуп, бийик денгээлге көтөрө алышкан. Ал эми андан кийинки манасчылар сөзсүз түрдө маселен, саякбайлык, сагынбайлык стильдин алкагында калыптанган деп айтуу негиздүү. Мындай көрүнүштө да жалпылык бар. Маселен, Байыркы гректердин аэддеринде да ушундай көрүнүш, алардын бардыгы эле чоң көлөмдүү чыгармаларды жарата алышкан эмес, айрымдары гана мындай артык өнөр шыгына ээ болушкан экен. [Нарайан Р.К. Боги демоны и другие. Мир рассказчика.- М.: Наука, 1975.-7- 9- с.] Гректерде Гомердин деңгээлине чыккан эч бири болгон эмес экен, ал тургай «Илиада», «Одиссеянын» варианты

Гомердин айтуусунда гана сакталган дешет. Ал эми байыркы индустарда пандиттер «Махабхаратадан», «Рамаянадан», же «Бхаваты» чыгармаларынан айтууда Валмики менен Вьясанын ысымы аталат. Буряттарда улигерчилер мындан сырткары калмактардын жангарчысы, якуттардын олонхо айтуучуларын алсак, ушундай типтүүлүк көрүнөт. Традициялуу түрдө уланып келе жаткан айтуучулук өнөрдүн көп кырдуу проблемаларынын алкагын көргөзүп келип фольклорист А.Б. Лорд эн бир таамай айткан жери бар: «Сказитель-эта сама традиция и одновременно индивидуальность, автор. То как он сочиняет, не похоже на работу писателя, поскольку сказитель не пытается сознательно избавиться от традиционных оборотов речи или эпизодов; быстрота, с которой ему приходится складывать стихи во время исполнения, вынуждает его пользоваться традиционными элементами. Для него, однако, эти элементы не только необходимы, они еще и «правильны». Певец не пытается заменить их и в то же время использует их весьма свободно, так как самим этим элементом присуща гибкость. Искусство сказителя состоит не только в заучивании путем многократного повторения затасканных формул, сколько в особенности по образцу уже имеющихся формул составлять и перестраивать обороты, выражающие данное понятие. Сказитель же сознательный иконоборец, он- художник, творящий в рамках традиции. Его традиционный стиль одновременно индивидуален и мы можем отличить песни одного сказителя от песен другого располагая одним лишь текстом и не зная ни музыки, ни особенностей пения», -дейт.[Лорд А.Б. Сказитель.- М.: Восточная литер. РАН, 1994.- 369 с.]. Айтылган аныктаманын калети жок. Айтуучу табиятынан таланттуу жаралган индивид. Манасчы табиятынан шык жылоологон адам, болбосо миллионго жакын ыр сабын эске тутуу менен көкүрөгүнө жатка алып, төгүп ырдоо мүмкүнчүлүгү жөнөкөй адамдын насибине берилбейт, мунун сыр түйүнүн чечүү да мүмкүн эмес го. Бул главадагы оюбузду корутундулап айтканда, чоң аалым монголовед А.С. Козиндин «Сокровенное сказание» эмгегиндеги «Жангар», «Гесер» өндүү эпостордун поэтикалык тили жалпы ойроттук эпикалык тилдин үлгүсү делинип иликтеп караганы, анын башаты «оозеки айтылган сөз», жөнөкөй кабардан башталып, көбөйүп жүрүп олтуруп ыр саптары жаралып, кийин рифмалык ыргактуу жасалма формасынын калыптанышына алып келген деген гипотезасы жөн эле айтылган сөз эмес анын маңызы бар. Ушул пикирге таянуу менен, «Жангар», «Гесер» эпостору менен бир катарга коюп, «Манас» эпикалык чыгармасындагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгүнүн мисалында, жаш Айдардын образынын тегерегиндеги окуядагы, оозеки кабардын туруктуу поэтикалык формасынын орун алышын көргөзүүгө аракеттендик. Анткени «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгүнүн өзөктүк мазмуну Бокмурундун чар тарапка жиберген жарлыгынан, дал ушул жаш Айдар айтып барган кабардан өөрчүйт. Оозеки айтылган кабар жеке эле бир эпизоддун эмес, андан аркы өнүккөн өзөктүү окуялардын орун алышына жана мазмундук жактан уланышына себепчи болот. Ошентип, оозеки

айтылган «кабар» сюжеттик композицияда белгилүү бир деңгээлде фабулалык функцияны аткарган дешке негиз берет. Айттырып жиберген кабардын тексттин кабарчы эске тутуп эле калбастан, ошол адамдын эмоциясын кошо чагылдырып, рифмалап жамакташтырып коммуникативдүү баяндалган. Ал жөн эле сөздү кабарды жеткирүүчү кабарчы эле эмес, жоокерчилик заманда башын өлүмгө байлаган адам. Ар кандай шартта кыйчалыш тар мезгилде айлакер. Дагы бир өзгөчөлүгү, өлүп бара жатса да душманга колтук ачпаган эр жүрөк, ошондой эле эс тутуму күчтүү, сөзгө чебер, дипломаттык элементти алып жүргөн адам. Болжолу кабарчыда жамакчылык, ырчылык, жорго сөзгө чеберлик элементтери бар болуу керек. Кыргыздын жарчылары информаторлук жөндөмгө ээ болгондой эле, ак таңдай акындары дагы ушул сыяктуу өнөрдүн ээси, кайсы бир деңгээлде алардын элементи да бар. Дегеним манасчылыкта жамакчылык, жомокчулук, төкмөчүлүк өндүү сапаттар бар, ушул көз караштан алганда айтуучулук өнөрүнүн бир булагы баштапкы кабарчы, жарчыдан улам өнүгүүсү ыктымал. Экинчи бир булагы андан да байыркы культтук маанилер тотемдик, анимисттик, фетиштик түшүнүмдөрдөн улам келип чыккан диний агымдарга байланыштуу болушу ыктымал. Түрк-монгол эпосторун айткан жаратмандардын чыгармачылыкка келүү, калыптануу, процессин серептегенде типологиялык жактан үндөштүктү көрүүгө болот. Мисалы, дүйнөлүк фольклордун масштабында карганда эки нерсени белгилөөгө болот: айтуучулуктагы жекелик, экинчиси жалпылык. **Жекелик** ал айтуучунун ырчылык, айтуучулук, акындык импровизаторлук, жаратуучулук анын жеке керт башына, тубаса талантына тиешелүү маселелер. **Жалпылык** кайсы улуттун өкүлү болбосун эпик айтуучулардын дээрлик баардыгы керемет аян түш көрүүнү традицияга айландырганы; эпик айтуучулардын бардыгы түйшүктүү чыгармачылык процесстен өтөөрү, оор сынактарды башынан кечирип, кимдир бирөөдөн таасирлениши, үйрөнүшү, акырындык менен такшалышы. Мына бул эки нерсе дайыма кашкайып көрүнүп турат.

Экинчи главаны **Манасчылык өнөрдөгү түш көрүү мотивинин типологиясы** деп алып, мында эки параграф каралды, биринчи параграфы: **Түш көрүү мотивинин манасчылык өнөрүндөгү жана эпикалык традициядагы жалпылыгы, өзгөчөлүгү, түштүн типтери** деп аталат. Айтуучулук өнөрдүн тегерегинде иликтөө жүргүзүүдө, анын маанилүү проблемаларынын бири айтуучунун «керемет түшүнө» байланыштуу экени адегенде эле көзгө урунган нерсе, бул көрүнүш эч кимге деле жаңылык эмес. Бирок, анын тамырланган терендиги, маани-манызы фетиштик, анимисттик жана ошондой эле тотемдик түшүнүктөр, адамдын психологиялык абалы менен тыгыз байланыштуулугу, дал ушул критерийден алып караганда кызыгууну туудурбай койбойт. Өз доорунда Артемидор Эфесскийдин «Толкование сновидений» деген көлөмдүү эмгеги популярдуу болгондугу жөнүндө көп айтылат: (*Далдианский-эффес уругунан болуп, лидиянын Далдиан шаарында туулгандыктан Далдианский аталган биздин доорго чейин 1-2 кылымда жашап өткөн, биринчи түш жоруу тууралуу китеп

жазган:[Артемидор. Сонник. / Перевод: М.Л.Гаспарова. Вестник древней истории/-М.: Кристалл, 1999.-448 с.]. Бул эмгек түш проблемасына кайрылган кийинки окумуштуулар үчүн чоң таяныч болуп бергендиги байкалат. Кийинки окумуштуулардын эмгектеринде Артемидор Эфесскийдин түштүн типтери боюнча бөлүштүргөнү аксиома катары пайдаланылган. Алгачкы коомдо адамдар түш көргөндө ар кандай ритуалдарды ойлоп табышып Көкө тенирге, айга, күнгө, отко, сууга сыйынуу менен жорумдашкан. Мындан сырткары түш мотиви алгачкы адамдардын ой кыялынан жаралган мифологиялык легендалардын өзөгүнөн орун алган фольклордун кандай жанрларына сиңип, кенири кулачын жайган, өзгөчө (эпикада, мифтерде, легенда, жомоктордо ж.б.). Кийинчерээк илим жүзүндө түш боюнча бири-биринин пикирин толуктаган эмгектер көбөйгөн. Алардын негиздүүлөрүнүн бири Э.Тейлордун «Первобытная культура» жана Л.Я.Штернбергдин «Первобытная религия в свете этнографии» деген эмгектери. Бул эмгектерде мисалы Э.Тейлор фетиштик жана тотемдик түшүнүктөрдүн башаты «түш көрүү» процесси менен тыгыз байланыштуу болуп, байыркы адамзаттык аң сезимдин калыптануу мезгилинен берки баштапкы элементтердин жаралышын, калыптанышын жана сакталышын караганына күбө болубуз. Ал эми Л.Я.Штернбергдин эмгегинде болсо анимистик түшүнүктөр, диндик, ритуалдык жөрөлгөлөрдүн айрымдарынын башаты түш көрүүдөн башталып, анын тарыхый реалдуулук шартына айрымдарынын культтук мааниге ээ болуп, этникалык катмарларда традициялуу түрдө жайылгандыгы жөнүндө кенен маалымат алууга болот.[Тейлор Э. Первобытная культура.-М.: 1939.- 64 стр.] [Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии.-Л.:1931.-121с.].Түштүн предмети болгон символдук нерселер жорулганда диний түшүнүмдөр менен байланыштуу айтылган. «В фантастических картинах сна, варьировавшего эти события посредством «смещения», «сгущения» сдвига образов, которые на определенном этапе оформились в особые онирические символы»,,-дейт. [Вольперт И.Е.Сновидения в обычном сне и гипнозе.-Л.:Медицина, 1966,4-28 с.] Убагында онираманттар түштү жорууда «символдук образдуу көрүнүштөргө» карай жиктей билишкен. Эми конкреттүү түрдө түштүн типтерине кайрылсак И.Е. Вольперттин типтерге ажыратканы боюнча алсак: физиологиялык, керемет аян түш жана типтүү түштөр(физиологический, пророческий, типический) деп ажырымдаган. Бизге керектүү жагы түштүн мындай типологиясын фольклордук жанрдын түрлөрүнөн жолуктурабыз. Маселен, мифологиялык легендалардын өзөгүн түзгөн түштөр, айтуучулардын керемет түштөрү жана ошондой эле эпикалык жанрдагы (белгилүү эпикалык) керемет түштөр деп алсак. Жалпы илим изилдөөчүлөргө белгилүү болгондой легенда, уламыштардын баштапкы үлгүлөрүнүн айрымдары дал ушул «керемет түш» менен байланыштуу жаралган. Айталык, исламга байланыштуу легендалардын бири пайгамбар Мухаммед жөнүндө же, дагы бир белгилүү керемет түштөрдүн бири «Жизнь Будды» деген эмгекте орун алат. Бул эмгекте Будданын кантип «эл адамы», «жашоо мугалими» болуп калгандыгы

жөнүндө баян түштөгү аянда айтылган. Болбосо байыркы индустардын мифологиясында Майя («иллюзия» деген мааниде) тууралуу. [Ольденбург С.Ф. «Жизнь Будды». Индийского Учителя Жизни. Перевод. Борхеса А. Буддизм.- М.: Прогресс, 1988.- 124 с]. Мындай типтеги түштөргө Иосиф жөнүндө, анын көзү ачыктык касиети менен даанышмандыгынын натыйжасында элин ачкачылыктан сактап, эл баштоочу, сактоочу болгондугу тууралуу легенданы алууга болот.[Нечаенко Д.А. Сон заветных исполненных знаков. Артемидор Далдианский «Онейрок ритика» (Снотолкование)- М.: Юрид. Литер., 1991.- 48-52с.] Кудайлардын, пайгамбарлардын жаралышы жөнүндөгү легендалардын айрымдарынын мазмунун керемет түштөр түзгөн.Түш жоруудан улам мындай адамдар өз чөйрөсүндө ыйык касиетке ээ деп эсептелинген. Бул адамдардын түштү чечмелегени жөнөкөй адамдар үчүн ишеним туудурган, түштөгү аян кереметине кудайындай ишенишкен. Өзгөчө мындай көрүнүш Эгей бассейининин аймагын ээлеген байыркы гректерде, алардын асман кудайлары жөнүндөгү легендаларында арбын жолугат. Мындай легендаларды жөнөкөй аэддер жайылтышкан. Алар легенда, мифтердин негизинде бүтүндөй бир цикл жаратышкан. Ар бир легендада болбосо да, керемет түш көпчүлүгүндө кездешет, ал ошол кудайлардын жашоосуна байланыштуу урунтуу бир сюжеттерди камтыйт. Кийин мындай көрүнүш Овидийдин «Метаморфоза» поэмасында, Еврипиддин трагедияларында, Аполлония Родосскийдин «Аргонавтар» поэмасында ошондой эле «Илиада», «Одиссея», «Теогония» өндүү эпикалык поэмалардын жаралышынын негизги фабуласы болот. Жогорудагыдай ыйык түштөрдүн мазмуну кимди болсо да кызыктырган, ишенимди арттырган. Балким ушул көз караштан алганда, манасчылардын «түш көрүүдөн улам айтып калдым» деген традициясынын түбү жогорудагыдай түшүнүктөрдөн улам өнүгүп чыкса керек деген ой келет. Анткени манасчы (болочок манасчы) түш көрүүнүн алдында биз санап өткөн түштөгү керемет таасирлер менен тааныш болгон сыяктуу, ал түштөгү символдук образдарды табийгый түрдө эле кабылдайт, алар менен өңүндө жолуккандай сезим пайда болот. Өзгөчө манасчылар үчүн түшүндө көргөн; ак сакал, ак селдечен, жоо-жарагын асынган баатыр, кырк үй, кырк аяк, кырк туяк айран, акбоз ат, ак шумкар, алма, кылыч ж.б.. мындай символдук образдарды алар өздөрүнөн мурунку устатарынан кийин мурун угуп жүргөн. Кийин өздөрү көрүшүп, эпикалык дүйнөгө аралашкан. Ушул аралыктагы болочок манасчынын түштөгү окуяны кабылдашы, жан дүйнөсүндөгү ишенимди гана артырганын байкоого болот. Символдук образдар, анын түштөгү мааниси жөнүндө убагында З.Фрейддин мындай дегени бар: «Символика сновидений имеет весьма древнее происхождение. Язык сновидных символов развивался вместе с человеческим родом и из поколения в поколение передается по наследству, как биологический признак»,-дегени бар.[Фрейд З.Тотем и табу.-М.:Олимп, 1997.- 162 с].Манасчылардын керемет түшүндөгү айрым көрүнүштөрдүн ар түрдүү версияда кириши, жоруй келгенде бирдей маани туюндурганы, балким З.Фрейд айтып жаткан «биологиялык белги» б.а. канына сиңип калган

шарттуу түрдөгү традиция болуп жүрбөсүн? Айталык таруу, буудай, кум, таш ж.б. айтуучулук өнөрдүн мындай керемет түштөрдүн ар түрдүү версияларынын өзүнчө бир циклы жаралган. Демек, айтуучу (манасчы) өзүнөн мурунку устаттарынын чыгармачылык нарк-насилин алардын керемет аян түшүн табийгый түрдө кабылдаган, таасирленген жана чыгармачылыгын түш аяны менен байланыштырып айтып калган. Бул көрүнүштүн өзү эле манасчылык өнөрдүн касиетин, күчүн, бөтөнчөлүгүн көргөзүп турат. Манасчылар кантип манас айтып калгандыгы жөнүндөгү традициялуу суроо ар бир манасчыга берилет. Мындай учурда манасчылар чакан окуяларды куюлуштура келип, чыгармачылык дүйнөсүнүн башаты дал ушул «керемет түш» көрүүдөн улам өөрчүгөнүн баяндап «манасчы болуп калдым»- деп улуу эпосту айтып киришкен. Керемет аян түш, андагы сестендирген окуя, айтуучунун кыял фантазиясы менен ширелишип, кудайга, Теңирге болгон ишенимин арттырып, «манасчы» болууга өзүн өзү таптап даярдаган психологиялык өткөөл маалын камтый турганын байкоого болот. Кыргыз фольклорунун тарыхында ушул себептүү манасчылык өнөргө келүүнүн алдында «керемет түш» жөнүндөгү баян, «түш көрүү» процесси традициялык мүнөзгө ээ болуп келгени жөн салды жасалма көрүнүш эместир. Сереп салсак, ар бир айтуучунун айтымында ар башка сюжеттик мазмун, ар кандай символдук образдар «жакшы ойлонулуп табылган» кызыктуу ангеме баянына айланган. Экинчи параграф: **Эпикалык чыгармадагы түш көрүү мотивинин мааниси деп аталат.**

Түш жөнүндө иликтөөлөрдүн дагы бир маанилүү бөлүгү эпикалык чыгармалардагы түш проблемасы. Эпикалык чыгарманын өзөгүндө ар кандай керемет түштөр жолугат. Байыркы мезгилдерде эле адамдар алгачкы мифтик чыгармаларда өздөрүнүн сүйүктүү каармандарынын тагдырын, андагы укмуштуудай окуяларды керемет түшкө байланыштырып айтып келишкендиги белгилүү. Аян түштөрдүн көпчүлүгүнүн мааниси адамга алдын ала жакшылыктан, же жамандыктан кабардар кылып турганы, түш төлгө катары учураганы басымдуу. Эпикалык чыгармада түштөрдүн бир нече тибин белгилөөгө болот, маселен баатырдын бойго бүтүү мотивинде, үйлөнүү мотивинде, дос күтүү, өлүп кайра тирилүү, согуштук мотивинде ж. б. Маселен, «Манас» эпосунда түштөр байыркы мифтик башаттан бери өнүгүп, эпостун архаикалык катмарынын элементтерин сактап, эпосто белгилүү бир эпизоддун өзөгүн түзүп, элдик каада-салт, ар кандай ишенимдер ритуалдар диндик түшүнүктөр менен бирге бир нече катмардан чагылганын көрөбүз. Мисалы: С. Орозбаковдун варианты боюнча болочок баатырдын түш аркылуу бойго бүтүү мотивинин чагылышын алсак: Жакып байдын түшү, Чыйырдынын түшү, ушундай эле түштү Багдөөлөт көрөт. Бул эки этапта өтөт: биринчи этабы түш көрөт; экинчи этабы түштүн жорулушу. Эпикалык чыгармадагы каармандардын түштөрү, алардын чечмелениши улам кийинки окуянын уланышына стимул берип турат. Маселен, Жакып, Бакдөөлөт, Чыйырдынын түшү Манас баатырдын келечек тагдырынан кабарлоо менен окуянын андан ары жүрүшүн камсыз кылат; Каныкейдин

түшү, Манас «Чон казатка» аттанаар алдында бир кырсыкты, жамандыкты туйганы, окуянын соңундагы трагедиялуу көрүнүштөн алдын ала кабарлагансып турат; Ушундай эле көрүнүш Манастын Алмамбетке жолугаар алдындагы көргөн түшүнөн анын жорулушунан Алмамбет Манаска көздөй жан дос болору, өзүндөй шер артык баатыр экени түшүнөн эле билинет. Эпосто каармандардын аян түштөрү дос күтүү, төрөлүү, үйлөнүү, өлүп кайра тирилүү, согуштук мотивдерде чагылат. Түштүн предмети мифологиялык образдар, абстрактуу фантастикалык элес, ар кандай символдук элементтеринен турат. Буга элдик каада-салт жөрөлгөлөрү, курмандыкка чалуу ритуалы, өңдүү көрүнүштөрдүн бардыгы жуурулушуп кеткен. Поэтикалык синтаксис боюнча алганда салыштыруу, өтмө каймана метафоралык сыпаттоолор М: Боз ала туйгун - боосу жез; Боору кара мойну-кез; Оң колуна алыпсың -деп, (С. О. 1. к 31- б) болочок баатырды манасчы «боз туйгунга» салыштырып жатат. Тексте мындай көрүнүш элдин байыркы салт-санаасына кирген курмандыкка чалуу жогоруда айтканбыз «ай туяка мал союп» деген сыяктуу расмий жөрөлгө менен коштолот:

Эркегинин баарысын, ...Тогуз кара бээ болсун,
 Нээти казат жараткан, ...Токсон кара кой болсун,
 Ургаачысын ар жерде,..... Ушунун баарын сойгон соң,
 Үлкөн калба тар жерде .....Толуп ташкан той болсун.
 Ак түлөөгө жараткан..... Аты жоктор жөө болсун
 Камбар боздун үйрүнөн, ...Сыйырдан жетөө союлсун

Кармап келгин бир бээ,.....Ач арыктар тоюнсун,-деген (СОВ) сыяктуу ыр саптардан көрүнүп тургандай жакшылык үчүн малды курмандыкка чалуу жөрөлгөсүнүн эн майда детальдарынан өйдө чагылдырылып, рифмалык уйкаштыкта ички аллитерация аркылуу поэтизацияланган. Жогорудагыдай эпифоралык түзүлүш кыргыз эпикалык чыгармаларында туруктуу поэтикалык формада калыптанган. Жогоруда биз «Манас» эпосундагы бойго бүтүү мотиви менен байланышкан түш процессин көргөздүк. Эми түштүн башка улуттардын эпикалык чыгармаларында да орун алганына токтололу. Эпикалык чыгармада түш анын жорулушу көз ачыктык менен түштүн маанисин чечмелөөдөн сырткары, ар кандай предметтер аркылуу жоруу дагы кездешет. Мисалы, Гесер элинин ал акыбалын билейин деп кыдырып жүргөн кезде Атар Альдин жыйырма төрт баштуу ажыдаар бир жылдык уйкудан ойгонот. Ошол ажыдаардын Гильбан Шар аттуу кызы болуптур. Уйкудан ойгонуп, кызын чакырып түшүн баяндайт:

В этом году проснулся, ...Дитя мое, Гильбан Шар!
 Дочь- дитя Гильбан Шар..... Смеясь рассказывает:
 К себе призвал,..... Когда твой отец спал,
 Свой сон,..... Много прекрасных снов видел.

Имеющую восемнадцать узлов, ... От отца моего унаследованную
 .[«Гесер»/Бурятский героический эпос в двух томах/-Бурятск.:Бурятское книж.изд.,1986.,113-221] Алынган мисалдан көрүнүп тургандай, түш көрүү

эпикалык каарманда ата-бабасынан бери мураска калгандай «он сегиз түйүндүү» деп айтканы окуянын кийинки өнүгүшүнө багыт берет. Башкача айтканда, Атар Альдиндин чечмелөөсү боюнча бир канча эпизод камтылат, окуя түштүн өзөгүнөн өнүп чыгат. Эпостогу окуя Гесердин келинчегин бошотуп алуу максатындагы 18 окуя менен байланыштуу легенда, табышмакты чечүү, кыйынчылыктарды жеңип, асмандагы үч эжесинин жардамы, алардын сыйкыры менен келинчегин кайтарып алат. Түш мотиви, мифологиялык кыял фантазия аркылуу эпикалык чыгармадагы архаикалык баскычты чагылдырган. Түштү бир «нерсе» аркылуу чечүү маселен, түрк-монгол элдериндеги алдыда боло турган окуяны далынын, кар жиликтин (калмактарда), жардамы менен жоруусу байыркы элементтерден болуу керек. «Гесердеги» «түш көрүү» эпизоддору маселен «Манас» эпосундагы түштөрдөн айырмасы бар. «Манас» эпосунда түш белгилүү бир окуяларга байланыштуу мотивдер менен баяндалса, «Гесерде» жанрдык түр менен байланыштуу, маселен мангус Атар Альдин түшүн «кызыл жиптин» жардамы менен чечмелеп түшүн жоруганы. Он сегиз түйүндүү жип, эпостогу 18 легенда менен туура келет. Он сегиз легендада эпостун өзөгүндөгү 18 бөлүм, окуя чагылат. Башкача айтканда, «Гесер» Атар Альдиндин түшүнөн, анын ата-бабасынан бери сакталып келген «түш жоруу» ыкмасынан өөрчүп жүрүп олтуруп эпостун жалпы сюжетинен орун алат. Бул жерде түш мотиви диний түшүнүктүн негизинде чагылды. Жип, таш, куштун тырмагы, жырткыч жаныбардын тырмагы, далы ж.б ар кандай предметтин негизинде түштү жоруу зароастризмде, шаманизмде жана манихействодо учурайт.

Түш боюнча каралган главада, адегенде түш кандай процесс, ал эмне кубулушу же ойдон чыгарылган кыялбы, адамдын жашоо турмушунда кандай роль ойногон, ал жөнүндө биздин доорго чейинки философ ойчулдардын көз караштары, баштапкы илимий аныктамалардан тартып, түш адамзаттын жашоосунда фетиштик, тотемдик, анимистик түшүнүктөрдүн, культтук маанилердин жаралышына өбөлгө болгондугун; о.е. символдук образдарын чагылышын, маанисин карап өттүк. Манасчынын керемет түш көрүүсү, андагы символикалык образдар, манасчынын көзүнө көрүнгөн баатырдын элеси өңдүү көрүнүштөр, манасчынын эпосто түш баянын өөрчүтүүгө көмөк берген сыяктуу таасир калтыраарын белгиледик. Бул маселердин соңунда түштөрдүн типтери, алардын мааниси мифтик башаттан бери өнүгүп, эпикалык чөлкөмдө белгилүү бир функцияны аткара турганын көргөздүк. Түш мотивинин ар кандай темада фольклордун жанрларында, жанрдык түрлөрүндө маселен: миф, айтым, легендалардын жана эпикалык чыгармалардын сюжеттик өзөгүндө орун алып, фабулалык функцияны аткарганын белгиледик. Эпикалык чыгармалардагы түш баянын бир нече мотивдин алкагында кароодо, түштүн типтери боюнча анализ жүргүзүлдү. Аян түш «Манас» эпосунда эле эмес, башка тектеш түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында да кеңири орун алары көрүндү. Түш мотиви, мисалы

«Гесер» өндүү эпостун сюжеттик композициясынын негизги фабуласын түзгөн деп айтууга болот. Кайсы танабынан карабайлык түш көрүү мотиви элдик эпостордун архаикалык катмарынан орун алып, белгилүү бир деңгээлде мотивдер боюнча алганда типтүүлүктү көргөзөрүн айсак жаңылышпайбыз. Манасчынын керемет түш көрүүсү, аян алышы, же эпостун персонаждарынын түшү андагы символикалык образдар, абалкы диний түшүнүктөрдөн улам өнүккөндүгүн белгиледик. Ушуну менен катар эпосту жараткан манасчылардын да, эпикалык каармандардын образында да түш көрүү мотивинин традициясы туруктуу орун алганын жана типтүүлүккө ээ экендигин көргөздүк. Түш көрүү мотиви манасчынын чыгармачылыкка келүү процессинде белгилүү бир деңгээлде жол ачуучу, багыт берүүчү төлгө катары болгону балким чындык, себеби мындай көрүнүштөр башка улуттардын эпик айтуучуларында да типтүүлүктү жаратат. Диссертациялык иштин үчүнчү главасы **Манасчылык өнөрдүн фольклордук-этнографиялык булактары** деп аталып, мында **Манасчылыкка келүүдөгү жана эпикалык чыгармадагы баштапкы этнографиялык элементтердин ролу** деген параграф иштелди.

Фольклористиканын табияты этнография илими менен өтө тыгыз байланыштуу келет. Андыктан, манасчылык өнөрдүн эволюциялык өнүгүү жолунда этнографиялык сүртүмдөр жок эмес, мисалы курмандыкка чалуу ритуалынын мааниси чоң, ал «керемет түш көрүү» проблемасынын бөлүнбөгөн бир бөлүгү десек дагы жаңылбайбыз. Адамзат аң сезими калыптана баштагандан тартып, коомду, дүйнөнү кабылдоодо ар кандай сырткы күчтүн бар экенине ишеним артуунун натыйжасында курмандыкка чалуу расмиси активдүү колдонула баштаган. Мындай көрүнүш байыркы антикалык доордогу адамдын мистикалык ой кыялынан жаралып, ал ыйык парз иретинде атайын ритуалдар менен коштолгон. Курмандыкка чалуу ритуалы Теңирге, асманга, арбактарга, жер, суу, тоо, оттун ээлерине багышталып, «бир нерсе арноо», «берүү», «күнөөдөн арылуу», «ырайым күтүү», өндүү түшүнүктү камтыган. Курмандыкка чалуу ритуалы адатта эки түрдө аткарылган: коллективдүү түрдө, индивидуалдуу түрдө жана эки формада колдонулуп келген: кан чыгаруу жолу жана буюм-тайым, тамак-аш берүү жолу. Өз кезегинде курмандыкка чалуу ритуалына окумуштуу К. Г. Юнг эң таамай аныктама берген. Курмандыкка чалуу-адамдын психикасынын сырткы күчтүн таасиринен аффектацияланып, башкача айтканда свержкомпенсация–адамдын психикасында фанатизмдин үстөмдүк кылуусу деп белгилеп келип, бул оюн андан ары төмөндөгүдөй мазмуунда ачат: «Человек с самых древних времен, поэтому заботился о том, чтобы каждое, сколько-нибудь значительное решение было обеспечено соответствующими действиями религиозного характера. Невидимым силам приносятся жертвы для этого, произносятся священные слова и производятся ритуальные действия. (Везде и всегда существовали входные и выходныe обряды) на которые, обзывая их магией и суеверием, нападают психологические безграмотные просветители // . Магия нацелена в первую

очередь именно на психологический эффект, значение которого недооценивать. Произведя магические действия, человек приобретает чувство уверенности, способствующее проведению в жизнь принятого решения. Решение нуждается в такой гарантии, так как и оно с основанием воспринимается по этому как не вполне обеспеченное», -дейт. [Юнг К.Г. Современность и будущее.-Минск:Университетское,1992.,15-22]. Чындыгында байыркы адамдын түшүнүгүндө адам баласын курмандыкка чалуу трагедиялуу көрүнүш болсо да, караңгы эл үчүн диний ишеним үстөмдүк кылган да, алар мындай калабалуу окуядан баш тартуу эркине ээ болгон эмес. Курмандыкка чалуунун курмандыгы көбүнчө он үч, он төрт жаш курагындагы жаш өспүрүмдөр жана бойго жетип калган кыз балдар тартылган. К.Г.Юнг белгилеген фанатизмдин үстөмдүгү, же «сверхкомпенсация» дал ушул кырдаалдын жыйынтыгынан улам айтылган. Илим жүзүндө курмандыкка чалуу ритуалынын негизги формалары, типтери, ар кандай тематикада калыптанганы белгиленген. Мындай оригиналдуу жөрөлгөгө үндөш элемент биздин салт-санаабызда да бар десек болор. Маселен, кыргыздарда «шыралга» деген түшүнүк бар. Шыралганы мергенчи олжолуу кайтып келе жатса, аны көргөн биринчи жолуккан адамга, же өзү менен кошо аңчылыкка барып күбө болгон адамга кирешесинен бөлүшкөн.

«Манас», «Семетей» бөлүктөрүндө шыралга жөнүндө айтылганын да жолуктурабыз. Маселен, Ш. Азизовдун «Семетей» бөлүгүндө Семетей кууга кушун салам деп Төрт-Күлдүн төмөн жагына, көк-жайык жайлоо оюуна келгенде каз өрдөктү мол атып, канжыгага байланып келе жаткан Күлчорону карап Семетей, мунун баарын байланып кайда десе, Күлчоро:

Кайтып элге барганда, ... Бул эминен деп сурайт?
 Камдуу жаткан элинде,..... Кагылайын арстаным,
 Шыралга сурап келбейби,..... Кырааным энем Каныкей
 Боз бала келет, кыз келет, ... Кош колдоп жолун тоспойбу?
 Келин келет, уз келет, ... Ошондо капканыңды көп айтып,
 Кагылайын арстаным... ..... Шыралга салып бербеймби?
 Ак боз бээге артканы, ... Каз өрдөктү толтуруп,
 Өрдөк менен каз болду, ... Айдай сулуу Чачыкей,
 Канжыгага байлады, ...Шыралга мына жеңе деп,
 Анда Семен кеп сурайт:..... Ошондо Чачыкейге бербеймби?
 Кагылайын Күлчоро,..... (Ш. А. «Семетей».12-кассета)

Аңчылыктан келе жаткан баатырдын алдынан чыгып саламдашкан адамдарга «шыралга» берилери баяндалып жатат. Шыралга эпосто бирөөнө бир нерсе берүү, соопко калуу, адам үчүн жакшылык кылуу, же үмүтүн ишке ашыруу, көңүл кылуу өңдүү адамдык мамилелер менен шартталган. Экинчи жагынан курмандыкка чалуу ритуалынын бир түрүнө маселен берүү (дарить) кирет. Аңчылыктан түшкөн олжо, айлана чөйрөдөгү адамдардын бардыгына тегиз үлүштө бөлүнүп бере турган нерсе.

Манасчылык өнөрдүн калыптануу этабында дээрлик манасчылардын бардыгы «керемет түш» көрүшөт, табияттын сыйкырдуу аянын ыйык тутушуп, ал түштү жорутуп жана жолун ачтыруу максатында колдоочулардын, тенирдин урматына бээ, кой сойдуруп түлөө жасашкан. Түштө берген аян боюнча Манастын күмбөзүнө түнөп, кой союп, жыт чыгарып, мазарларга чүпөрөктөрдү байлап, андан кайткандан кийин манасчылык өнөрдү улантууга жол ачылды деп эсептелинип чыгармачылык ирегесине өтүшкөн. Өйдөдө аты аталган ырым-жырым жөрөлгөлөрүнүн бардыгы тотемдик жана анимистик түшүнүктөрдүн негизинде калыптанып, аларды диний ишенимдер коштоп, культтук маани традицияга айланып, эстафета сыяктуу улам кийинки манасчылардын муунуна өтүп турган. Мисалы: манасчылык өнөргө келүүнүн алдында эле курмандыкка чалуу ритуалы салттуу түрдө калыптанган, анын түрлөрү жана бир нече формалары колдонулат. Манасчылардын керемет түшүнүн ар бири кызык, өз алдынча версияда калыптанганы белгилүү. Ошондой оригиналдуу түштөрдүн бири Тыныбекке таандык. Түшүндө бир Сары чийкил жаш жигит: «Ой, Тыныбек, бери бас, мында кел», - деп жанына чакырып алып казганактаган элди көргөзүп, ошол жакка кол сунуп Манас баш болгон эпостун каармандарын ыр менен тааныштырат. Айтып болуп: «эми Тыныбек эртең сен конгон жеринде бир кара кой союлат, ошону Манас баатырдын арбагына атап койгун. Ошол кой союлган жердеги элге баатыр баянынан ырдап бер. Эгер баатырды айтып жүрбөсөн, майып болуп каласың», - деп сөзүн бүткөрөт [Сарыпбеков Р. Келдибек Барбос уулу. /китепте: Энциклопедия «Манас», I том. -Б., 1995,287,]. Арбактын наамына багыштоо, курмандыкка чалынган койдун өңүнүн «ак» же «кара» болушу символдук образ, жеке эле эпосто эмес эпосту жараткан манасчынын түшүндө да орун алат. Манасчы арбакка болгон ишенимди бекем тутуп сары чийкил жигиттин айтканын аткарат. Ал эми Чоюке манасчыны уккандар, ал кишинин артык талантына баа берип, тамшанганы жөнүндө аңыздар көп эле айтылат. Бул киши керемет түшүнөн соң, атын таап минип алып жолдо катар токтоно албай зоңкулдап «Манас» айтып келгени далайды таң калдырган экен. «Келе сала бир кой союп, туугандарымды чакырып, этин элге таратып, таң атканча «Манасты» айтып чыктым. Ошол бойдон «Манас» айтып кала бердим», - дечү экен [Жумалиев К., Жумалиев М., Легендарлык ырчылар жана манасчылар.– Б.: Шам, 1999., 88-б].

Ш. Азизовдун вариантында диний ишенимдер менен шөкөттөлгөн ритуалдар эпоско мусулман дининин абдан күчтүү таасиринин болгонун жана белгилүү бир туруктуу калыпка түшүп калган кезин айгинелейт. Мындай үлгү да устаты С. Каралаевдин айтуусунан, таасиринен болсо керек. Көпчүлүк убакта баяндоо ыкмасы, көркөмдөөдөн муну ачык байкоого болот. Алсак С. Каралаевде Темиркан, Семетей, Сарытазга жолугуп ата-тегинин чоо-жайын билген соң, таятасы Күл токойдун четинде Семетейдин жолун тосуп турган жеринде мындай деген саптар бар:

Семетейди көргөндө .....Ар кандай кылып талаага,
 Баабединин шайлатып, ...Ар нерсе түшүп санаага.

Жети кара буканы .....Алтымыш торпок, кырк эркеч
Кескилетип ийгизип, ...Жана чапты садага
С.К.«Семетей»,1к.1987-132 б.)

Эпосто жолуккан баабедин, садага, шыралга, сооп, битир өндүү сөздөрдүн бардыгы жогорудагыдай культтук расмистердин негизинде келип чыккан. Эпосто жети, тогуз, кырк деген цифралардын мааниси бар. Ал маани дал ушул курмандыкка чалуу расмисинин бир негизги компоненти катары кабылданат. Мүмкүн диний түшүнүк жагынан алганда «садага». «курмандыкка чалынган мал-жанды «багыштоо» «сооп» өндүү түшүнүктөрдүн маанисин толуктап турат.

Мындан башка Манас баш болгон Каныкей, Бакай өндүү каармандардын керемет түштөрүнүн жорулушу да, курмандыкка чалуу расмиси менен шартталат. Негизинен эпосто бул сыяктуу керемет түштөрдүн жорулушунда курмандыкка чалуу расмисинин бирдей типтеги формалары калыптанган. Эпосто поэтикалык синтаксистин туруктуу формалары менен бирге эле туруктуу поэтикалык көркөм каражаттардын кеңири орун алганын көрүүгө болот. Мындан сырткары айта кетүүчү дагы бир сөз курмандыкка чалуу расмиси колдонулган эпизоддордун дээрлик бардыгында төмөндөгүдөй үлгү калыптанган:

Эркегинин баарысын: Ургаачысын ар жерде,
Нээти казат жараткан. Үлкөн каба бар жерде,

Уруш-кыстоо тар жерде, Ак түлөөгө жараткан,-деп,
(С.О.«Манас»1978.1китеп,186.) мындай ыр саптарын Сагынбайдан кийинки манасчылардын көпчүлүгү калыпка катары колдонушат. Эмне үчүн «Ак түлөөгө» жараткан делинет? Анткени ак түлөөгө багышталган мал, адамдардын күсөгөн тилегин, илгери үмүтүн жандырган. Курмандыкка чалуунун бир мисалы, бала көрсөм деген тилекте жалбарган Жакыптын дили, көкүрөгөндөгү кайгысы арылмак. Бул жерде курмандыкка чалуу расмисинин манызы ушунда. Жакып жылкы ичинде ак боз бээнин кулуну туулуп жатканда ургаачы болсо «ак түлөөгө» багыштайм, эркек болсо кулуну «камбар боздун» үйүрү деп атайм деген оюу да байыркы катмардын элементтерин көргөзөт. «Камбар» жылкы баласынан «колдоочусу». Жакып бекеринен «камбар боздун үйүрү», - деп атайм дебейт. Кудайга ишеним артуу, диний ишенимдин күчү катуу таасир бергендиги, элдик фольклордук традициянын салттык жөрөлгөлөрүнүн калыптанышына өбөлгө болгондугу ачык көрүнөт. Маселен:

Камбар боздун үйүрүнөн, ...Сыйырдан жетөө союлсун,
Кармап келгин бир бээ.....Ач арыктар тоюнсун,
Тогуз кара бээ болсун, ...Уйдан сойду жетини
Токсон кара кой болсун, ...Төөдөн сойду экини

Ак баш инген төө болсун, (С.О.«Манас»1978.1китеп,98б.) - деген сыяктуу строфалардан көрүнүп тургандай уйкаш рифма курмандыкка чалуу ритуалынын туруктуу формасын көргөзөт. Мындан сырткары «жыйырма кара кой сойду, ак баш инген, тогуздаган бээ сойду» деген саптар жөн гана уйкаштык үчүн эмес, же ыргак эле болбостон атайын өз алдынча маани

туяндуруп турат. Бул ырым, ач-арыктарга тартуу, Көкө Теңирге тайынуунун бир элементи. Ушул эле түлөөдө кийит кийгизүү, мүчөлөп мал берүү курмандыкка чалуу ритуалынын бир формасын көргөзөт. Жогоруда Түндүк Сибирь, Саян-Алтай, монголдордун традицияларындагы мисалга биз токтолгон элек. Айтуучулук өнөрдүн тегерегиндеги иликтөөлөрдө, бул феномендин чыгармачылык дүйнөсү, касиети, бөтөнчөлүгү өндүү маселелер боюнча, илимий-теориялык гипотезалар буга чейин эле айтылып келгенине күбө болобуз: Алексеев Н. А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX начале XX вв.(1975), Новик Е. С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме;(1989), Богараз В. Г. Чукчи.(1993) Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие (1964) Потапов Л. П. Древнетюркские черты почитания неба у саяно-алтайских шаманистов.(1991) Жирмунский В. М. Легенда о призвании певца. Сравнительное литературоведение Востока и Запада. (1997) Белгилүү казак окумуштуусу Э. Коңыратбаевдин тили менен айтканда: «...Шамандар нанымдардын эскисі мен жаңасын аралас колданады...Баксылык сарынында магия, шаман, ислам угымдары эпик табиятына де тийисті», -дейт.[Коңыратбаев. Э. Фольклор тану мээселелери. I том- Алматы: Кызылорда унив. 2014, 175] Бул демек байыркы бабалардын сөз искусствосундагы маданиятынын түпкүрү ислам динине чейинки байыркы диний ишенимдердин элементин сактап калган дегендик. Алар тексти жаттабайт, алардын айтымына караганда, эпостун даяр текстин кимдир бирөө кулагына айтып, шыбырап тургансыйт, же анын делебесин козгоп жан дүйнөсүнө тынчтык бербей шыктандырып сүрөп турат. Маселен, манасчы Чоюке тууралуу аңыздан мисал келтирип көрөлү: «... байталды таап минип, (манасчынын таадан түш көрүп ойгонгон кезиндеги процесс) Кызыл-Кыянын берки бетине ооганда оолугуп токтоно албадым. Ырдагым, манас айткым эле келет. Дагы бир топ жерге келгенден кийин манас айтпаска аргам калбай калды. Тизгинди ээрдин кашына илип, карагер байталды жайына коё берип, оозума келген манастан айта баштадым. Ошентип, канчага чейин оолугуп айта бергеним эсимде жок», - дегенин атасы Азизден угуптур. (Ш.Азизовдун маегинен) Манасчы өзүнө ээ боло албай, чыгармачылык дили козголуп, ага көмөкчү сырдуу күч дем берип, аргасы калбай, токтоно албай, жолдон кабылгандарды, таң калтырып, өзүнчө эле зоңкулдап «Манас» айтып жүрүп отурган процесстин өзү, кызык, бул абалды манасчы гана түшүндүрө алат болуу керек. Окумуштуулар бул сыяктуу көрүнүштөрдү психикалык жактан өзгөрүү, адамдын (сверхъестественный) сырткы күчтүн алкагында аффектацияланышы деп түшүндүрөт мисалы фрейдизмде. Манасчылардын дарыгерлик кылуу, бир нерсени алдын ала айтуу, өндүү касиеттери, түшүндө арбактардын менен сүйлөшүү өндүү иш аракеттерин угуп жүрөбүз. Өздөрүнүн чыгармачылыгын манасчылар дал ушундай өзгөчөлүктөр менен байланыштырышат. Мындай элементтер башка элдерде да учурай турганын жазышат. Убагында В. М. Жирмунский: «... более того считалось что особые духи покровители, помогающие человеку в его

деятельности, были у красноречивых рассказчиков, удачливых охотников и.т.д. Как и шаманство, приобретение певческого или сказительского дара связывалось с легендами о «получение» его от знаменитого певца или божества, о насильственном его навязывании и даже преследовании и мучениях, которым подвергается при этом певец. Именно такие легенды выливаются и самопризнания сказителей», -дейт, бул маселе боюнчаүндөш пикирлерди төмөнкү адабияттардан табабыз: [Жирмунский В. М. Легенда о призвании певца. Сравнительное литературоведение Востока и Запада.-Л.: Наука, 1979; Потапов Л. П. Древнетюркские черты почитания неба у саяно-алтайских шаманистов.- Л.:Наука, 1991; Штернберг Л. Я. Гиляки, гольды, орочи, негидальцы, айны.- Хабаровск: Издатель, 1936; Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии.- Л.:Наука, 1931; Алексеев, Н. А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX начале XX вв..-Новосибирск.: Наука, Сибирское отд., 1975.] б.ж.б. Колдоочу түшүнүгү, манасчыга да ал жараткан эпикалык сюжете да көп учурайт. Кыргыздарда устачылыкка байланыштуу «дөөтү колдосун» деген түшүнүк бар. Маселен, «Сейтек» бөлүгүндөгү «Күлчоронун туткундалышы» эпизодунда мындай деп айтылган жери бар:

Төкөр уста Бөлөкбай,
Дөөтү менен дос болгон.
Кайыбынан кабылган,
Мурунку өткөн Манаска,
Мураа болуп табылган.
Барскан чапса үйлөшкөн,
Дөөтү менен Бөлөкбай,
Кадимкидей сүйлөшкөн.(С. К. «Сейтек».125-б)

Төкөр уста Бөлөкбай «Манас» эпосундагы бирден-бир архаикалык образдын бири. Байыркы диний ынаным колдоочулар, духтар менен сүйлөшүү, устанын «дөөтү» менен кадимкидей сүйлөшкөнү анын элдик фольклорго, эпикалык чыгармага тийгизген таасирин көргөзүп турат. Колдоочулар жөнүндө сөз кылганда, адатта манасчылар өздөрүнүн колдоочусу бар экенин биринчи оозго алышат. Ушул сыяктуу эле көрүнүш улигерчиде, олонхосуттарда, бакшыларда да кездешет. Колдоочулардын болушун алар керек учурунда атайын белги берерин манасчылар бир жолу эмес, дайыма баса көрсөтүп айтышат. Алар аркылуу сырткы күчтүн, арбалуунун таасирин манасчы гана сезет. Бул туурасында В. Радлов да убагында бул ойду биринчилерден болуп жазган: «Когда я спросил одного из лучших певцов, может ли он мне пропеть ту или другую песню, он ответил мне: « Я могу спеть какую бы то ни было песню, так как бог наделил меня искусством пения, он влагает в мои уста слова и мне не приходится искать их; я не выучил ни одной песни, все вытекает из меня». И он был прав. Певец импровизатор воспеваает, не размышляя о форме, все, что хочет, если только извне приступают к нему какие-нибудь побуждения так же, как говорящий произносит слова, не думая об артикуляциях, необходимых для произношения отдельных звуков, когда ход мыслей требует известного слова. Дельный певец может спеть, не переставая день, неделю, месяц...» -

дейт.[Радлов.В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен / в кн: Энциклопедический феномен эпоса «Манас».-Бишкек: Гл. ред.КЭ.,36с] мындай сырдуу күчтү манасчы гана сезе алат. Ушуга эле үндөш пикирди Г. М. Васильевич айтат: «По словам шаманов, духи «входили в уши и мозг» и нашептывали начинающему шаману слова песни. Последний сидя задумывались в чуме которые «напевали» духи. Иногда во сне духи «предлагали ему убить одну из шаманских птиц» (гагару-западные, кукушку-восточные), разделить на части и есть по одной части каждый день.Это обозначало что дух-помощник в виде птиц уже «вошел в начинающего шаман»,- дейт [Василевич Г. М. Эвенки, историко-этнографические очерки (XVIII-XIXвв).- Л.: Наука, 1969., 151 – 254]

Айтуучуэпикалык чыгарманын персонаждарынын портреттерин сүрөттөгөндө, же бир башка окуяны сүрөттөөдө, колдоочу, ыйык деген түшүнүктөрдү көп айтат, көркөм чыгарманы жаратууда, өзүнүн дагы сырткы күчкө, духтарга теңирге колдоочуга ишенээрин билдиргендей туюлат. Дагы бир мисал, арбактар (духтар) дайым колдоочулук көргөзүп, шаманга ыйык касиет, магиялык кудурет ыйгарылгандыгын көпчүлүккө демонстрациялоо үчүн төмөндөгүдөй ыр саптарын айтат:

Меня заику, одарившие языком,
Мне, кривому, давшие глаза.
Меня, глухого, одарившие слухом.
Меня, не имевшего предков-шаманов,
Сделавшие шаманом.[38. 160].

Ушундай эле маанидеги ырдын бир формасы, өнүгүүнүн кийинки катмарында реалдуу көрүнүштөр менен коштолот. Мында шаман, ата-бабасынын жөрөлгөсүн улантуучу мураскор катары өзүн көргөзөт.:

С шаманом Апурнак, ом я соприкосался,
От шамана Шолпок а, я притянулся,
Из-за шамана Откон а, я взывал
Шаман Болонок меня притянул,
Шаман Сарга меня притянул,
Шаман Поннок меня давил. [38. 117].

Бул жерде шаман өзүнөн мурунку ата-тегинен бери шаман болуп келгендердин таасиринен, алардын колдоосунан улам үйрөнүп, шамандыкты аркалап калганын көрүп отурабыз. Бул шамандыкка кандайча кабылгандагы жолдун бир формасын көргөзөт. Манасчылар теңирдин буйругу менен манасчы болдук дешсе, кай бири өткөн чоң манасчылардан үйрөндүк, же чоң аталарымдын салттык өнөрүн уланттым деген ойлорун жашырышпайт. Алынган мисалга үндөш материалды манасчылык өнөрүнөн да келтирүүгө болот. Маселен, Тыныбек манасчынын таржымалынан: Эс токтотуп карачы!

Кайыптан бизге туш болдуң,
Кайталап баарын самачы.
Калтырбай жүргүн оозундан,
Зайыпбуруш Манасты,

Катарага кирип сен дагы,
Калар жагың карачы.
Калкка чыгат атагың,
Кабыландын нускасын,
Калың кыргыз элине,

Калтырууга жарачы[46. 27 – 63 - 66].

Тыныбек манасчыга сары чийкил жигит болуп көрүнгөн адам, ишеним бергени, Тыныбектин кайыптан буюрган шыбагасын улантышына үндөгөнү тереңден келип олтурат. Ал эми Келдибек жөнүндөгү аңызда :

Ыраамдын Ырчы уулу,
Ырдоого түрткү берди эле.

Ышкы терген жерине,
Ылайыктап келди эле.

Ырдоонун ыгын асемдеп,
Ыр менен айтып үйрөткөн.

Ымыркай бала кезинде,
Ыкласын коюп үйрөткөн.

Тулпар берип белекке,
Мени манасчы кылган ал эле.

Оозунан жамак чубурган,
Белгилүү ырчы жан эле

Алишер, Чоңбаш, Балыктан,
Айтуудан тааным алганым,

Өзүмдө талант арбытып,
Минтип манасчы болуп калганмын

[46. 18-25 - 26].

-деп тексттен, Келдибек манасчынын кимден, кантип үйрөнгөнүн көрөбүз. Жогоруда алынган шамандын жана манасчынын ырын кеңири талдай туурган болсок;

1. Меня заику, одарившие языком,/шаман/
2. Ырдоого түрткү берди эле. /Келдибек/
3. Меня, глухого, одарившие слухом /шаман/.
4. Меня, неимевшего предков-шаманов, сделавшие шаманом.
5. Ырдоонун ырын асемдеп /Келдибек/
6. Ыр менен айтып үйрөткөн
7. Ымыркай бала кезимде,
8. Ыкласын коюп сүйлөткөн²

Шаманга табияттан кандайдыр бир күч тил берип, өзгөчө «слух»-«кабылдоо» берип, ата-тегинде шаман болбосо да, шамандык касиет, насип буюрганы жөнүндө айтылса, Ыраамдын ырчы уулу, же ошол сыяктуу (ырдоого түрткү берди) демек, кимдир бирөө, «белгисиз күч» ырдоого түрткү бергендигин баяндайт, Келдибек. Ырдоонун ыгын асемдеп ымыркай бала кезинде-башкача айтканда тубаса шыктын төрөлгөндө эле ыйгарылганын айкындайт. Келдибек, андан кийин кимдерден үлгү алганын айтат. Мындай үндөштүк, алтай-кыргыз, жалпы эле түрк тилдүү элдеринин түпкү генетикалык байланышын эске салып, манасчылык өнөрдүн калыптанышында кайсы бир деңгээлде баштапкы диний элементтерин сактап калганынын белгисин көргөзөт. Эми баштапкы диний ишенимдердин айрым элементтери эпикалык чыгармалардын сюжеттик композициясында да орун аларына токтололу, мисалы, «Жангар», «Гэсэр», «Манас» эпосторунун алкагында кароого болот. Адатта эпикалык чыгармада шамандыктын касиетин бүбү-бакшылар, көзү ачыктар алып жүрөт. Маселен, «Жангар» эпосунда «ясновидящий», көзү ачык «предсказатель» деп колдонулса, «Гэсэрде» «знахарь», «лекарь», «шаман», делинет. Бизде «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунда «бакшы», «бүбү», «умай» маанисинде колдонулат. Мындан сырткары бул эпикалык чыгармалардын өзөгүндө (мааниси жагынан) жалпы бир окшоштук бар, ал

эпикалык традицияда «төрөлүү мотивинде» бирдей мааниде, бирдей кырдаалда колдонулгандыгы. Маселен, көзү ачыктык, олуячылык, сыйкырчылык магиялык күчкө ээ болуу жагдайында. Айтылышы жагынан текстерде адегенде көзү ачык, бүбү-бакшылардын касиетин бет ачар өндүү кимдир бирөө тарабынан, же айтуучунун комментарийи иретинде баяндалышы. Поэтикалык жагдайына келгенде аллитерация, рифма, рефрен, элифора өндүү ыр түзүлүштөрүнүн атрибуттарынын системалык түрдө үндөштүгү байкалып, шамандык камланиелердин ыр түзүлүшүнө окшошот. Поэтикалык синтаксис боюнча алганда гипорбола, салыштыруу, эпитет, метафора, өндүү поэтикалык көркөм каражаттары эпикалык традициянын чегинде өнүгүп салттуулукка ээ экендигин байкайбыз. Чыйырды эненин толгоосу убагындагы окуя. «Манастын төрөлүшү» буга үндөш сүрөттөмө:

Монгол версиясындагы «Гесерде» маселен толгоо процессии накай мифологиялык, архаикалык стадиянын үлгүсүндө берилген. Эпостогу жети баштуу ажыдаар Атар Альтаирдин аялы күнү жетилип, толгоосу келип турган кези мындайча сүрөттөлөт.

Мангус во все сторону
Мангусов своих послал,
Павивальных бабок-шаманок
Лучших лекарей позвать.
Чтобы помогли.
Скрочившись, стегают (мангусы)
Сторбившись, тащат (быки)
Толпы павивальных бабок-шаманок снуют.
Ловко-ловко

Крючья схватив, снуют.[«Гесер»./Бурятский героический эпос в двух томах./-Бурятск.:Бурятское книж.изд.,1986., 243 - 244].

Жалпы эле түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларынын алкагында алганда болочок баатырдын төрөлүшүндө бирдей типтүү көрүнүш бар, мисалы болочок баатыр өтө кыйынчылык менен төрөлүшү, кандайдыр касиетүү болушу. Жогорудагыдай мисалдан көрүнүп тургандай мында шаман аялдар чогулуп, төрөөгө жардам берип жатат. Ал эми «Манас» эпосунда шаман аялдардын ордуна бүбү кемпирлер келет. Бир жагынан алганда убакыт аралыгында «Манас» эпосунда бүбүнүн ролунун кириши да шамандыктын калдыгынан экени билдирет. Жалпы түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларындагы типтүүлүк. Ал эми «Жангар» эпосунда шамандыктын айрым белгилери көзү ачык, алдын ала бир нерсени баяндоочу адамдын функциясы аркылуу ишке ашкан. Эпостун башында эле көзү ачык Кюн-Кендин таржымалы баяндалып, сюжеттик композицияда Манастагы төлгөчү Каратөлөк сыяктуу баштан аяк катышкан образ. Маселен: көзү ачыктын кеңеши менен Жангар Саналды элчиликке жөнөтөт:

Предсказитель нашей страны,
Ясневидец Кюн-Кен сказал.
«Из блаженной Бумбы-страны

К Зарин Зану послан Санал,
Славный воин Джангара Богдо ж. б. [«Джангар»
Калм. гер. Эпос.-Элиста.: Калмыц . книж. из-во. 1971., 118] деген саптар көргөзүп тургандай, Санал, Зарин Зана ханга элчи болуп жиберилет. Жангардын тайшылар менен келишим түзүп, кан төкпөйлү деген сөзүн жеткирет. Ага болбой турган болсо, согуш жарыяларын эки элдин уруулары кырыла турганын белгилейт. Көзү ачык айткандай, кыйынчылыктарын алдын ала жеңилдетүүгө, кырдаалга жараша иш кылууга көзү ачыктын сөздөрү жардам берет. Тайшылар буга макул болбой койгондо Санал, Хонгор баш болуп согушка киришет. Хонгордун образы тотемдик түшүнүктөр менен, ыйыктык касиети ыйгарылганын туюнтуп, туруктуу эпитет аркылуу чагылат.

Хонгор мой, волк моих лесов,
Хонгор мой, лев моих пустынь,
Хонгор мой, стяг моих бойцов

Хонгор мой, щить моих святынь, - деген [«Джангар» Элиста.:Калмыц . книж. из-во. 1971.,171] аллитерациялык ассонанстын Хонгор колдоочу, желөк, ыйык жоокер иретинде чагылдырылгандыгын көрөбүз. Маселен: «Манас» эпосунда Бакай, Манас үчүн колдоочудай эле функцияны аткарат:

Караңгыда көз тапкан,
Капилеттен сөз тапкан.
Алдыга койсо ак жолтой,
Артка койсо сан колдой.
Кабылан Бакай атыккан,
Ордолуу журтка кам болгон.
Олуят түнөп Бакайга,

Олуя заада жан болгон (С. К. Семетей. 1 т. 1987-ж. 34-б.). «Манас» эпосундагы Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак өндүү баатырлардын портретин чагылдырган сыяктуу параллелдүүлүк «Джангар» эпосунда бирден-бир кеңири колдонулган поэтикалык ыкмалардан болуп саналат. Арстан көк жал, ак жолтой деген эпитеттердин колдонулушун «Манас», «Жангар» эпосторунан да табууга болот.

Корутундулап айтканда, бул главада, манасчылыктын жаралуу жана калыптануу этабындагы этнографиялык булактары боюнча, байыркы мезгилдерден бери өкүм сүрүп келген курмандыкка чалуу ритуалынын түрлөрүнө, формасына, тематикасына, типтерине сереп салдык. Курмандыкка чалуу ритуалы манасчылык өнөрүндө түш көрүү процесси, тотемдик, анимистик диний ишенимдер менен, элдик традициянын чегинде калыптангандыгы көрүнөт. Ал тургай кайсы бир деңгээлде «Манас» эпосунда дүйнөлүк диндердин аралаш учурап, сюжеттик өзөктө өз ара эриш-аркак жуурулушуп турганы, адамдардын антикалык доордон бери карай өкүм сүрүп келе жаткан диний түшүнүмдөрүнүн синкреттүүлүгүн көргөзүп турат. Мындан сырткары символдук образдарды, мотивдерди

караган кезде, курмандыкка чалуу ритуалы антикалык доордун издерин алып жүрүүсү менен манасчылык өнөрдүн эволюциялык өнүгүүгө ээ болушунда баштапкы бир этнографиялык булагы катары кызмат өтөйт. Төртүнчү главаны **Манасчылык өнөрдүн типтеринин классификациясы** деп алдык. Мында оозеки маданиятыбыздын узак убакыттар бою өсүп-өнүгүү жолунда айтуучулардын салымы зор. Алар оозеки чыгармалардын ар кыл жанрларынын жашап, элдин салттуу поэзиясынын сакталып келүүсүнө данакер гана болбостон, ага түздөн-түз салым кошуп, толуктап, өөрчүтүп, өнүгүүнүн улам кийинки этаптарында жаңы формада калыптанышына, кайрадан жаралуусуна, эң негизгиси оозеки маданиятыбыздын жандуу жашап келгенине өбөлгө болуп, “оозеки поэзиянын шедеврин” сактап келе жатканы уникалдуу көрүнүш. **Манасчылардын байыркы өкүлдөрү** деген биринчи параграфта Манасчылардын байыркы өкүлдөрүнүн тобуна кирген Ырчы уул, Токтогул, Нооруз, Келдибек ж. б. манасчылардын таржымалына тууралуу сөз кылганда деги эле эпикалык поэтизациянын байыркы катмарларына кайрылууга туура келет. Дүйнөлүк фольклористика илиминин практикасында эпикалык чыгарманы жаратуучулар эпостун каармандары болгондугу жөнүндө көп эле айтылып жүрөт. Жалпы эле түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларына көз жүгүрткөнүбүздө: “улуу сөз”, айтуучу жана ал жараткан чыгарманын өзөгүндөгү каармандардын бири “чыгармадагы айтуучу” жөнүндө ой козголот. Маселен, ошондой көрүнүштөрдүн бири калмак элинин бири “Джангар” баатырдык эпосунан көрүүгө болот. [«Джангар» Элиста: Калмыц. книж. из-во. 1971., 19-22] Эпостун сюжетинде Жангар дайыма айтуучуга орун берип, аны атайын шайлап, ордосунда, кошуунунда алып жүрөт. Ал айтуучулардын биринин образын баатыр Хонгор түзөт. Хонгор эпосто архаикалык негизги каарман, Жангардын белсемдүү баатырларынын бири. Негизинен мифоэпикалык образда чагылат. Баатыр керек учурунда Жангардын оң колу, керек учурда өзү да тулпары да “кубулуу” касиетине ээ, керек учурда баатырдын жүрүшүнөн айткан жангарчы. Ушул эле көрүнүштү “Манас” эпосунун жаралышы тууралуу божомолдуу аңыздардан учуратууга болот. Эл оозунда “Манас” эпосун биринчилерден болуп айтып, аны өнүктүрүп, кастарлап сактап келген легендарлык айтуучусу, айкөлдүн кырк чоросунун бири ырдын башы Ырамандын Ырчы уулу болгон деген аңыз айтылып жүрөт. Окумуштуулардын маалыматына караганда индустардын “Махабхарата”, “Рамаяна” өңдүү чыгармаларынын башаты Вьясанын айтуусунан улам жаралган. Эпостун каармандары иретинде чагылган Валмики, Вьяса айтуучу иретинде да кабылданган. “Манас” эпосу мындай үлүштөн таптакыр четте эмес, маселен, Ырамандын Ырчы уулу эпосту баштоочулардын бири деп айтып жүрөбүз.

Байыркы манасчылардын бир өкүлүнө Келдибек манасчынын ысымын атоого болот. Бу кишинин варианты да бизге жеткен эмес. Эл ичинде анын мыкты манасчы болгондугу жөнүндөгү аңыздар бар. Мындай таржымал

жангарчылар тууралуу айтылган аңыздарга абдан эле окшош. Жалпы алганда мындай көрүнүш түрк-монгол элдеринин фольклорунда байыркы эпик айтуучулардын чыгармачыл тагдырындагы типтүүлүктү көргөзөт. Кандай болгон күндө да жыйынтыктап айтканда байыркы манасчылардын варианттары биздин күнгө жеткен жок, ал тууралуу айтылган аңыздар гана бар, мына бул манасчылардын аңызы утур бир муунга өтүп, көңүл ордосунан орун алып, информаторлор аркылуу элге жеткен. Булар жөнүндө далилдүү фактылардын өтө аздыгына байланыштуу (жокко эсе) ушул күнгө чейинки жоромолдорго айтылып келген ойлорго, маалыматтарга гана таянуу менен, кайсы бир деңгээлде байыркы айтуучулардын катарында кароого туура келет. Адатта ар бир айтылып келген сөздүн, легенда, аңыздардын жаралуусуна тигил же бул окуя себепкер болору белгилүү нерсе. Жогорудагыдай маалыматтар, аңыз иретинде болсо да айтуучулардын улуу муундарынан гана кабардар кылып, ал улуу “Манас” жомогун айткан адамдардын көрөңгөсү кийинки залкар манасчылардын чыгышына уютку болгонуна болжолдуу түрдө ишенүүгө түрткү болот.

Экинчи параграфта **«Манас» эпосунун классикалык үлгүсүн жараткан айтуучулар**-бул параграфта “Манас” эпосу жаралгандан баштап анын өсүп өнүгүү, калыптануу жолунда эпикалык чыгарманы баштан-аяк бир (иретке), системага келтирип, чыгарманын мазмунун бир-бирине жалгаштырып, анын көркөм поэтикалык курулушун арттырып, салттуулуктун чегинде өнүктүрүп келүү түйшүгү да чоң манасчылардын салмактуу чыгармачыл дүйнөсүнө ыйгарылып келет. Мындай зор ишеним ар бир эле айтуучуга таандык болбой, алардын ичинен чыккан тың чыгаан талант ээлерине артылган. Алсак, эпостук узак убакыттары аралыгында калыптануусунда канча деген манасчылардын үлүшү кошулбаган. Канча деген варианттар (толук жана толук эмес) жаралды. Мына ушул өңүттөн алганда эпостун баштапкы вариантынын жаралышына багыт берген байыркы манасчылар жана аны өөрчүтүп, толуктап келген Балык, Чоюке, Назар, Акылбек, Тыныбек, Шапак ж.б өңдүү чоң манасчылардын эмгегине баа жеткис. Аларда күчтүү агымдын илеби бар экени көрүнөт. Анткени ушул манасчылардын тушунда “Манас” үчилтиги көркөмдүгү да, көлөмү да, толук сюжетикасы менен айтылгандай ой жаратат. Тек гана Шапакты эске албаганда Акылбек жөнүндө учкай сөз менен Тыныбектен үзүндүлөр калбаса калгандары туралуу ысымдары, кандай манас айтканы жөнүндө аз гана маалымат бар. Убагында кемеңгер жазуучу Ч. Айтматов “Сияющая вершина древнекыргызского духа” аттуу макаласында: “К нашему несчастью, имена многих манасчи безвозвратно канули в Лету, сокрыты в глубинных пластах истории, имена некоторых дошли до нас легендами и преданиями, а о некоторых мы имеем крайне смутные представления. Но как бы то ни было, абсолютно бесспорен тот факт, что некогда у кыргызов существовали стихийно обрзовавшиеся самобытные школы манасчы, их приемственные традиции, и, стало быть, чередой чередовались целые поколения, талантливейших сказителей, из уст которых градом и дождем

лились, героические песни, рифмованные строки героического эпоса. Прямыми продолжателями этой традиции выступили Сагымбай Орозбаков и Саякбай Каралаев-последние из могикан,”- дейт. [Айтматов.Ч.Сияющая вершина древнекыргызского духа в кн: Энциклопедический феномен эпоса «Манас».- Б:Гл.ред.КЭ, 21с]. Чындыгында ошондой чоң агым келип, эки манасчынын бешенесине байланыштуу болгону да бекеринен эмес. “Биз билген “Манастын” сюжеттик өзөгүнүн классикалык үлгүсү катары чоң манасчылар С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианттарын эсептейбиз. Бирок булардын варианттарынын башаты качан жана ким тарабынан, кандай болуп түптөнгөндүгүн гипотеза түрүндө айтылышы кыйын, кыйыр түрүндөгү маалыматтарга караганда бирөөнүкү (С. Каралаевдики Чоюке Өмүр уулуна такталат), андан аркысын болжолдоо мүмкүн эмес”, - деп жазат окумуштуу С. Мусаев [Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. Манасчылар. -Ф.:Илим. 1988.,474 - 484]. Ал эми профессор Р. З. Кыдырбаеванын жана башка окумуштуулардын иликтөөлөрүндө С. Каралаевде, Назар, Акылбек Тыныбек баш болгон Чоюкеден бери, Шапак, Доңузбай, Жандаке өңдүү бир катар манасчылардын таасири бар экени көргөзүлгөн [Кыдырбаева Р. З. Эпос «Манас». (Генезис. Поэтика. Сказительство).-Б.: Шам. 1996.24, 324]. Аңыздарга кулак кагыш кылганда Нармантай (Чоңбаш) Токтогул менен Ноороздан, кийинки келген манасчы дешет, булар тууралуу илимий даректер аз, жокко эсе, андан кийин Балык Кумар уулунун ысмы, андан Келдибектин ысмы аталат, анча –мынча даректер бар, текстти жок. Ал эми Тыныбек, Нармантай (Чоңбаш) манасчынын таасирин алгандыгы айтылат. Кандай серептесек да Сагымбайдын да Саякбайдын да устаты Тыныбек, байлап айта келгенде, Ноороз, Токтогулдан бери агылып келген, так айтканда Чоң баш Нармантайдын, андан Тыныбектин манасчылык традициясы ушул эки залкардын чыгармачылыгында сакталган жана уланган. Сагынбайдан бир гана бөлүк жазылып алынганга карабастан манасчынын вариантындагы сюжеттик композиция, поэтикалык синтаксис “Манастын” толуккандуу классикалык үлгүсүн көргөзөт. Ал эми Саякбайдын варианты үчилтиктин толуккандуу классикалык үлгүсү. Саякбайдын сюжеттик композициясы, поэтикалык синтаксиси боюнча үчилтикти толук айткан манасчылардын ичинен эң негизги вариант. Кандай айтсак да бул эки залкар манасчылар С. Орозбаков менен С. Каралаев Тыныбек башында турган манасчылардын мектебинин өкүлдөрү экени анык. Булардын соңунда экөөнөн ашып түшкөн кийинки өкүлдөр чыккан жок. «Манас» эпосунун классикалык үлгүсүн жараткан айтуучулар **Биринчиден:** С. Орозбаков да, С. Каралаев да улуу муундагы манасчылардын учугун улап, кызыл тилден түптөлгөн пайдубалга укмуштуудай элдик мурастын көөнөргүс үлгүсүн тургузуп, эпостун классикалык эч бир кынтыксыз вариантын жарата билгендиги менен уникалдуу.

Экинчиден: С. Орозбаковдун жана Каралаевдин поэтикалык тили, же академик В.Радлов тан берген кыргыз элинин байыркы тилин сактап жана

даңазалаган оозеки поэзиянын эң бир татаал, кайталангыс, көркөм үлгүсүнүн стилин жарата алгандыгы менен баалуу.

Үчүнчүдөн: Эпикалык чыгарманын бир канча стадиялык катмардан туруп, байыркы адамзаттык дүйнө таанымындагы башталгыч диний түшүнүктөрүнөн бери карай, мифологиялык фантазмагориясы, культтук маанидеги элементтери, фольклордук жанрлардын колдонулушу, реалдуулукка жакын тарыхый доорлору, коомдук формациялар ушулардын бардыгы өз орду менен чыгарманын өзөгүнө сыйдырылып, эпикалык чыгарманын классикалык үлгүсүн түзгөн деген жыйынтык пикирге келдик.

Төртүнчүдөн эпостун текстиндеги сюжеттик композиция, поэтикалык синтаксис, кийинки манасчыларга үлгү болгон, таасирин тийгизген, атрибутивдик формулалар калыпка катары колдонулуп, оозеки салттуу «Манастын» классикалык формасы ушул эки манасчынын тушунда калыптанып бүткөн дешке болот. Үчүнчү параграф: **Кийинки муундун классикалык тибиндеги манасчылары деп аталды.** «Манас» эпосунун вариантын элге жеткирүүдө байыртадан бери эле нечендеген залкар жомокчулар өз салымдарын кошуп келген. Мезгилдер аралыгында эпостун сюжеттик өзөгү кеңейип өсүп, толукталып, азыркы калыптанган үлгүсүн алды. Албетте ар бир замандын өзүнүн «Манас» айткан манасчы, семетейчилери болду. Кылымдар аралыгында биринин өнөрү бирине өтүп олтуруп манасчылардын мектептери пайда болду десек да жаңылышпайбыз. Алардын уюткулуу чоң көрөңгөсү бүгүнкү күнгө чейин үзүлбөй сакталып калганы бизди бир эсе кубандырса, бир эсе таң калтырат. Балким эпостун улуулугу, ыйыктыгы да ушундадыр. Башкасын айтпаганда да улуу “Манас” эпосубуздун бүгүнкү күнгө чейин оозеки формасында эпикалык табияттын жандуу жашап келишинин өзү сыймыктана турган көрүнүш. Биз сөз кыла турган манасчылар ошол улуу көчтү улап, андан сырткары китептик үлгүнү да жакындан таанып, кош тизгиндеп алып жүргөн XX кылымдын белгилүү манасчылары Ш. Азизов жана К. Атабековдун чыгармачылык өнөрканасынын тегерегинде болду. Шаабай Азизовдун үчилтиги жыйырманчы кылымдын улуу муунундагы манасчыларынын эң соңкусу жана жыйырма биринчи кылымдын башындагы, кылым тогошкон мезгилге туш келген кыргыздын салттуу манасчысы катары тарыхка жазылып калынды. Азыркы кездин чоң манасчысы, семетейчиси катары кабылданып келген Ш. Азизовдун чыгармачылыгы жөнүндө анализдин жыйынтыгында төмөндөгүдөй пикирге келдик. Оболу династиялык манасчы классикалык стильдеги эпосту кабылдаган жана жаратмандык менен өрчүтүп оозеки традицияны улантуучу салттуу манасчы. Экинчиден ал, улуу муундагы устаттарын көрүп Дыйканбай, Молдобасан, Мамбет, Саякбайдын манасын кулагына эшитип калган манасчылардын көлдүк мектебинин накай өкүлү. Шаабайдан үчилтик толук вариантында жазылып алынып, илимий басмадан жарык көрдү(2013). Кайсы бир деңгээлде (үчилтигинин идеаларынын көркөмдүк маңызына караганда) Шаабай классик манасчылардын акыркы

феномендеринин бири дешке негиз бар. Кийинки сөз учугун манасчылардын көлдүк мектебинин дагы бир мыкты өкүлү, Кыргыз Республикасынын «Эл артисти» салттуу манасчы К.Атабековдун манасчылык өнөрүнө кайрылдык. К. Атабеков манасчынын өзүнүн берген маалыматына караганда атактуу чоң манасчы М. Чокморовдун шакирти болгон. С. Орозбаковдой, С. Каралаевдей чоң классик айтуучулардын деңгээлине көтөрүлө албаганы менен азыркы кездеги заман агымынын таланттуу манасчысы иретинде белгилүү. К. Атабеков башка манасчылар сыяктуу эле айтуучулукка келүү тагдырын керемет түш жоромолу менен байланыштырат. Мындан сырткары бала кезинен сергек, кепке сөзгө жакын, укканын көңүлүнө түйүп алган, куйма кулак болгону кийин айтуучулук өнөрүн өөрчүтүп кетүүсүнө түрткү болгон сыяктанат. Манасчынын айтымына караганда үчилтикти толук айтат. Колдо бар тексттине караганда көп жагынан М. Чокморовдун, С. Орозбаковдун варианттарына үндөш. Анализдин негизинде айтканда кулагына кандай эшитип, көкүрөгүнө кандай жат алса, информатор сыяктуу ошол нукту бузбай айткандыгы байкалат. Кийинки параграф: **Жазгыч манасчылардын тиби.** Убакыт аралыгында коом, заман агымы тынымсыз өсүп, өнүгүү, өзгөрүү процессинде болуп турары, ага жараша коомдогу бардык нерсе жаңыланып келери мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ушул жагдайда караганда "Манас" эпосунун качандыр бир кездерде жазуу жүзүндө жашашы күтүлүүчү нерсе эле. Мындай көрүнүш жеке эле кыргыз оозеки маданиятынын өнүгүүсүндө болбостон дүйнө элинин фольклорунда абалтан бери эле практикаланып келгени белгилүү. Буга байыркы грек маданиятынын көөнөрбөс классикалык үлгүлөрүнөн тартып, көп улуттуу элдердин тарыхый басып өткөн жолунда жаралган эпикалык чыгармаларынын жазуу үлгүлөрү күбө. Маселен байыркы гректердин Трояндык согушу жөнүндөгү "Илиада" жана "Одиссея" поэмалары, гректер аны жараткан улуу талант катары азиз Гомерди кабылдашкан; же Гомердин чыгармачылыгыша өтө берилген, андан таасирленген Римдиктердин белгилүү акыны Вергилийдин Гомердин ыкмасында жараткан "Энеида" поэмасын; болбосо Овидийдин мифологиялык бүтүндөй бир энциклопедияны түзгөн "Метаморфозаларын"¹ ("Превращения") атасак; же байыркы индустарды легендарлуу айтуучусу Вьясанын, андан угуп үйрөтүп айткан Вайшампаянанын, Уграшравастын айтуусунда уланган "Махабхарата", жана "Рамаяна" эпосторун; Ошону менен катар "Гэсэрдин" тибеттеги, монголдордогу, буряттардагы версиясын алсак, калмак элинин, "Джангарын"⁶, карело — финдердин, же эстондордун "Калеваласын"⁷ алсак. Мындан сырткары көчмөн элдердин оозеки маданиятынын жазуу жүзүндө жашашына, калыптанышына салым кошкон, чыйыр салган билимдүү адамдар ар бир элде болгону да ырас. Ошондой инсандардын катарына маселен жазгыч акын Тоголок Молдону, жыйноочу жана фольклорист Ы. Абдырахмановду ошондой эле кытайлык жазгыч манасчы Ж.Мамайды кошууга болот. Бул үч айтуучу, жазгыч манасчылардын үч башка тарыхый чыгармачылык жолу, тагдыры,

варианттарынын өзгөчөлүгү бар. Алсак, Тоголок Молдо Байымбет Абдырахманов оболу калк катмарына тамсилчи, акын катары таанымал. Ал эми эпосту кагаз жүзүнө түшүрүп, өздүк вариантын жаратуу жагынан биринчилерден. Эпикалык чыгарманы оозеки түрдө өздөштүрүүдө бир нече этаптуу баскычы болгон сыңары, аны жазуу жүзүндө баяндоо, же жазууда кыйла түйшүктүү маңдай терди талап кыларын айтпасак да түшүнүктүүдүр. Бул оозеки өздөштүрүү менен теңтайлаш жоопкерчиликти талап кылат дегендик. Акындын чыгармачыл дүйнөсүнө токтолгонубузда, оозеки маданиятыбыздын кайсы жанрын болбосун түпкү маңызына чейин жетик түшүнө билген баамчыл куйма-кулак, сөз чебери экенин байкоо кыйын эмес. Дал ушул касиети менен ал эпостун трилогиялык үлгүсүн кагаз жүзүнө түшүрүүгө батынып, жазуу жүзүндөгү варианты түзүүгө кадам койгон. Диссертациялык иште кыргыз фольклорунун манасчыга тийешелүү ар кыл проблемаларын изилдөө процессинде токтолгонбуз. Ошентип жазгыч манасчылар тууралуу мындай тыянакка келдик. Тоголок Молдо “Манасты бүт үйрөндүм Тыныбектен жат алып” дегенине караганда бир кезде манас айткан көрүнөт. Бирок ал эл алдына Тыныбектей болуп төгүп айтканын баса белгилөөгө таяныч жок. Тоголок Молдо өз мезгилинин летописчиси катары, биринчи жолу “Манастын” тексттин кагаз жүзүнө түшүрүп, эпостун жазма формасында өмүрүн улаган уникалдуу адам. Ал эми Ыбырайым Абдырахманов өзү айткандай: “Мен өтө бактылуу адаммын, өмүрүмдө жети манасчыны көрдүм, “Манасын” тыңдадым, баарлаштым”, - дегенине караганда “Манасты” угуп жүрүп, жазып алып жатып, жан дүйнөсүндө толуккандуу кабылдай алган, чыгаан куйма кулак болгондуктан эпостун эң мыкты жерлерин алып “сводный” бириктирилген үчилтигин жазган манасчы, ал мыкты редакторлук иш жасаган. Жусуп Мамай доорубуздун таланттуу манасчыларынын бири болгон. Өзүнүн биринчи берген маалыматына караганда, (1992-жылы кыргыздардын биринчи Бүткүл дүйнөлүк курултайы. Бишкек. 30-31 август.) манасты жазып баштаган жазгыч манасчылардын тибиндеги чоң манасчы. Анын башында манасты айткандыгы тууралуу соңку жылдардан бери замандаштары айтып жүрүшөт. Манасчынын варианты боюнча өз алдынча чоң иликтөө алдыда. Бул бөлүмдү иликтөөдө төмөндөгүдөй илимий эмгектер жана көркөм тексттер колдонулду: [Нарайан Р.К. Боги демоны и другие.(1975); Дамдинсурэн Ц. Исторические корни «Гэсэриады» (по тибетской версии); Неклюдов С.Ю., Ж.Тумурцерен. Монгольские сказания о «Гэсэре». (новые записи) (1978); «Гэсэр» бурятский героич.эпос (1968); «Джангар» Калм.гер.эпос. (1971), Калевала. Карело-финск.нар.эпос.(1956)]. Кийинки параграф: **«Манас» эпосун аткаруучулар**, бул топтун өкүлү катары белгилүү манасчы У. Мамбеталиевди киргиздик. Мында аткаруучунун кайталангыс көп кырдуу талантын карап өзгөчө манас аткаруучулук жагына басым жасадык. Негизи эпосту элдин калың катмарына жеткирүүдө театр сахнасында У. Мамбеталиевдей эмгек сиңирген эч ким жок. Өмүрүнүн акырына чейин изденүүнүн натыйжасында өздүк вариантын түзүп, жаратып кетүүгө үлгүрдү. Бул жагынан алганда жазгыч манасчылардын катарын толуктады десек дагы болор. **Диссертациялык ишти Корутунду бөлүмүндө**

Биринчи главада манасчы кантип жаралат, дегеле айтуучулук өнөрүнүн жаралуу, калыптануу жолдорунда кандай процесстерден өтөт, ушул маселеге токтолуп келип, айтуучулукка тиешелүү жалпылык жана жекелик маселесине токтолдук. Мында жыйынтык пикир манасчылык өнөрү эң байыркы доорлордон сөз байланыштын куралы болгондон тартып элементтери жаралып, кийин кабарчынын тилинде өнүгүп рифмага жетип, андан оозеки чыгармачылыктын жанрларына, жанрдык түрлөрүнө киргендигин дал ушул кабарчынын функциясынан тартып караганда көрүндү. Экинчи бир маселе айтуучулуктун жаралышына таасир берген байыркы диний башталгычтагы түшүнүмдөр болгондугун айкындадык. Жалпы эпикалык айтуучулуктун алкагында алганда жалпы жана жеке көрүнүшкө ээ экендигин белгиледик.

Экинчи главада манасчылык өнөрүндөгү түш көрүү мотиви, традициясы боюнча проблема каралды. Мында түш кайсы бир деңгээлде манасчылык өнөрүнүн калыптанышында чыгармачылыкка келүүдөгү өткөөл функцияны аткара тургандыгы, психологиялык, культурологиялык, фольклордук көз караштан иликтенген, дүйнөлүк аалымдарынын теориялык булактарына жана жыйынтык ой туюмдарына таянуу менен иликтөөгө алынды. Мында биз атактуу философтор Аристотель, Артемидор Эфесскийден тартып вавилондук халдейлердин жана онироманттардын түш жоруу жоромолдорунан тартып карадык. Изилдөөгө көбүнчө таасир берген эмгек, англо-саксондордун фольклорун иликтеген чоң окумуштуу Альберт Лорддун «Сказитель» жана А. Толстойдун «Аэды» деген эмгеги ошондой эле атактуу чоң психолог Зигмунд Фрейддин «Безсознательное сознательность», Карл Густав Юнгдун «Современность и будущее», «Воспоминания, сновидения и размышления» ошондой эле И.Е. Вольперддин «Сновидение в обычном сне и гипнозе» деген эмгектери болду. Түш көрүү, анын мээге берген таасири, адамдагы психологиялык илдеттин пайда болушу, анын таасиринен аффектацияга учурашы, адамдын психикасынын өзгөрүү абалы жөнүндөгү анализ менен түштүн манасчыга тийгизген таасирин жана түш мотивинин эпикалык тексттеги аткарган функциясын карадык. Натыйжада түштүн типтерин манасчылыкка калыптануу этабында мифтик, символдук, башталгыч диний, этнографиялык булактар менен байланыштуулугу көрүндү. Манасчылык өнөр, жөн гана өнөр болбостон, дүйнөнүн биз билген жана билбеген табиятындагы ачылгыс сырларындагы касиет сыяктуу кубулуш экендигин боолголоо менен гипотеза иретиндеги жыйынтык ойго келдик. Эпикада түш өзүнчө бир багытта дагы да тереңден изилдениши абзел, биз жалпы типтүүлүккө гана токтолдук.

Үчүнчү главада Манасчылык өнөрдүн фольклордук-этнографиялык булактары каралды мында манасчылыкка келүүдөгү жана эпикалык чыгармадагы баштапкы этнографиялык элементтердин ролун көргөздүк. Курмандыкка чалуу жөрөлгөлөрү мифтик катмарлардан тартып, манасчылыктын калыптануу этабында жана элдик оозеки

чыгармачылыгындагы жанрларда орун алгандыгын теориялык жана тексттик анализдин негизинде кароого аракет кылдык.

Төртүнчү глава Бул классификацияда алардын беш тибин: Манасчылардын байыркы өкүлдөрү, классикалык типтеги манасчылар, кийинки мезгилдин классик айтуучулары, жазгыч манасчылар, аткаруучу манасчылар деп бөлүп аны илимий түрдө аныктоого аракеттендик.

Албетте бул иликтөө илимдеги манасчы феноменине же ушул сыяктуу купуя сырдуу көрүнүшкө арналган биринчи же акыркы иликтөө эмес, менимче көп кырдуу талант ээси болгон манасчынын феноменин чыгармачыл дүйнөсүн белгилүү бир деңгээлде сереп салган кезектеги гана изилдөө. Чындыгын айтканда табигаттын биз билген жана билбеген касиеттери арбын болуп, анын түпкүрүн чечкен так далил али боло электиги дагы анык.

Диссертациялык иштин темасына байланыштуу жарыяланган илимий жана илимий- методикалык эмгектеринин тизмеси

1. **Орозобекова Ж. К.** Манасчы М.Чокморовдун варианты боюнча «Манастын балалык чагы»./китепте:«Манас» эпосунун академиялык басылышы/. [Текст] / Ж. К. Орозобекова. –Бишкек: Шам., I том, 1995.0,5 б.т
2. **Орозобекова Ж. К.** «Манас» эпосундагы тулпардын көркөм образы. филология факультеттерине атайын курс үчүн окуу китеби. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. -Бишкек: Сорос- Кыргызстан, 1997.- 113 б. 6.74 б.т.
3. **Орозобекова Ж. К.** Manas destanindaki atlarin tipleri. /которгон Али Аббас Чынар. Manas destani veetkileri ylyslararasi bildi soleni.[Текст]/ Ж. К. Орозобекова. -Анкара, 1995,. 183-192-б. 0.6 б.т.
4. **Орозобекова Ж. К.** Шаабай Азизовдун трилогиялык варианты жана көркөм өзгөчөлүгү [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.- //Кыргыз тили жана адабияты.- 2000. -№1.- 121-126-б. 0,5 б.т.
5. **Орозобекова Ж. К.** Айтуучулук өнөрдүн салттуулукка кошкон салымы. Улуттар аралык түрк элдеринин маданияты. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. - Мугла-Мармарис, 2000., 175-181-бб. 0,6 б.т.
6. **Орозобекова Ж. К.** Айтуучулук чеберчиликтин типтери. Жыйнакта: Көркөм адабиятыбыздын айрым проблемалары. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. – Бишкек, 2001.- 66-70-бб. 0,5 б.т.
7. **Орозобекова Ж. К.** Айтуучулук өнөрүнүн оозеки адабияттагы салттуулугу. Жыйнакта: Мамлекеттик тилдин окутулушу жана изилдениши. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.-Ош.: ОшМУ, 2001.- 155-259-б. 0,5 б.т.
8. **Орозобекова Ж. К.** Айтуучулук өнөрдөгү түш көрүү. /Жыйнакта: Современность: философские и правовые проблемы.1 часть. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.- Б.,2003, 66-69-бб. 0,5 б.т.
9. **Орозобекова Ж. К.** Айтуучулук өнөрүнүн баштапкы булактары. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. //Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы.-Б.: 2004.- №4.- 311-314-б. 0,5 б.т.

10. **Орозобекова Ж. К.** Айтуучулук өнөрүнүн калыптануу жолдору. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. //Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы.-Б.: 2004.- №4.- 315-317-бб. 0,5 б.т.
11. **Орозобекова Ж. К.** Манасчы Шаабай Азизов. / Портреттик изилдөө. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.- Бишкек:Шам, II том. 2002, 474-486-б. 1. б.т.
12. **Орозобекова Ж. К.** Манасчы Кааба Атабеков./ Портреттик изилдөө. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / Ж. К. Орозобекова.-Бишкек: Шам, II том. 2002, 466-473-б. 1.0 б.т.
13. **Орозобекова Ж. К.** Манасчы Уркаш Мамбеталиев./ Портреттик изилдөө. Кыргыз адабиятынын тарыхы. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.-Бишкек: Шам, II том. 2002, 487-490-б. 1.0б.т.
14. **Орозобекова Ж. К.**Жусуп Мамай жана анын «Семетей» эпосунун варианты жөнүндө ойлор.[Текст]/ Ж. К. Орозобекова.// К. Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы.-Б.:2004.-№4.- 114-116-б. 0,5 б.т.
15. **Орозобекова Ж. К.** Айтуучулук өнөрүнүн көөнө башаты.[Текст] / Ж. К. Орозобекова.//И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы.-Б.: 2004. -№3.- 240-244-б. 0,5 б.т.
16. **Орозобекова Ж. К..** Айтуучулук өнөрүнүн эволюциялык өнүгүшү. [Текст] / Ж. К. Орозобекова // И. Арабаева тындагы КМУнун Жарчысы.-Б.: 2004.- №3.- 244-247-б. 0,5 б.т.
17. **Орозобекова Ж. К..** Айтуучулук өнөрүнүн виртуалдуу мүмкүнчүлүгү. Жыйнакта: Теоретические и методологические проблемы современного литературоведения и фольклористики. II том. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова - Алма-Ата. 2004.- 124-138-б. 0,8 б.т
18. **Орозобекова Ж. К.** Ысык-Көл жана манасчы. Жыйнакта: Ысык-Көлдөгү ыйык жерлер: касиет, зыярат, өнөр. [Текст] / Ж. К. Орозобекова. - Бишкек: «Айгине», 2009.,-317-326 б. 0,6 б.т
19. **Орозобекова Ж. К.** Монография. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу. [Текст]: / Ж. К. Орозобекова. - Бишкек: Бийиктик, 2003.-299 б. 19 б.т.
20. **Орозобекова Ж. К.**Тоголок Молдо жана «Манас» эпосунун жазма варианты [Текст]/Ж.К. Орозобекова.//Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол: 2000. -№1.- 122-127-б. 0,5 б.т.
21. **Орозобекова Ж. К.** Кыргыз элдик мурастарынын антологиясы CD диск. [Текст] / Ж. К. Орозобекова.- Екатеринбург –Бишкек.-2011. 14 сааттык CD диск.
22. **Орозобекова Ж. К.** Шаманская манипуляция и сказительское искусство манасчи./китепте: Вехи истории культуры: от эпического миропонимания к космическому мышлению. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова -Москва-Бишкек, 2011, 211-218 б. 1.0 б.

23. **Орозобекова Ж. К.** Манасчылар – замандын тарыхын алып жүрүүчүлөр. Жыйнакта: «Манас» жана доор баяны. ТМУ. [Текст] / Ж. К. Орозобекова - Талас.-2011, 65-72-б. 0,5 б.т.
24. **Орозобекова Ж. К.** «Манас» жана манасчылык өнөр.[Текст]/ Ж. К. Орозобекова.//И.Арабаев атындагы КМУ нун Жарчысы.-Б.:2011.- №7.- 120-131-б. 0,5 б.т.
25. **Орозобекова Ж. К.** Манас жана манасчы/ [Текст]:/Ж. К. Орозобекова. //И.Арабаев атындагы КМУ нун Жарчысы.-Б.: 2012.- №4.- 126-131-б. 0,6 б.т.
26. **Орозобекова Ж. К.** Манасчы Шаабай Азизовдун варианты «Манас» бөлүгү. Илимий басманы түзгөн жана башкы редактору: Ж. К. Орозобекова.-Текст]/Ж.К. Орозобекова.- Бишкек:«Кут Бер».2- бас-ы.[2013, -408 бет. 51б.т.
27. **Орозобекова Ж. К.** Манасчы Шаабай Азизовдун варианты «Семетей» бөлүгү. Илимий басманы түзгөн жана башкы редактору: Ж. К. Орозобекова. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. - Бишкек: «Кут Бер», 2013.-659-б. 82,5 б.т.
28. **Орозобекова Ж. К.** Манасчы Шаабай Азизовдун варианты «Сейтек» бөлүгү. Илимий басманы түзгөн жана башкы редактору Ж. К. Орозобекова. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.- Бишкек: «Кут бер», 2013-жыл, -198-б. 25 б.т
29. **Орозобекова Ж. К.** Манастаануу / ЖОЖдор үчүн окуу китеби авторлош: Кыдырбаева Р.З, Тургуналиев Т.[Текст]/Ж. К. Орозобекова.-Бишкек.: И.Арабаев атындагы КМУ, 2012.-257-б.
30. **Орозобекова Ж. К.** Сказительское мастерство манасчи и шаманская манипуляция. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова//Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы .-Б.: 2012.-№.- 2, 115-118-б. 0,8 б.т
31. **Орозобекова Ж. К.** «Манас» жана трансперсоналдык психология. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.//Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы.-Б.:2012. - № 2.- 118-125-б. , 0,8 б.т.
32. **Орозобекова Ж. К.** Традициялуу манасчы Шаабай Азизов. / Жыйнакта: IVКабдоловские чтения. Аль –Фараби атындагы КазУУ. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.- Алматы, 2012.- 267-272-б. 0,8 б.т.
33. **Орозобекова Ж. К.** Салттуу “Манас”жана манасчы. Уркаш Мамбеталиев. Жыйнакта: Манас-феномени жана Уркаш Мамбеталиев. [Текст]/Ж. К. Орозобекова.–Бишкек: КМФА., 2013, 32-36-б. 0,6 б.т.
34. **Орозобекова Ж. К.** Сказительское мастерство и шаманизм./Жыйнакта: Вехи истории культуры. От эпического миропонимания к космическому мышлению. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. -Бишкек-Москва-2011, 147-158-бб. -490 б. 1,2 б.т.
35. **Орозобекова Ж. К.** Замандын жаңы салттуу манасчылары. [Текст] /Ж. К. Орозобекова. / Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы.-Б:- 2012. - № .- 125-128-б. 0,7 б.т.
36. **Орозобекова Ж. К.** Последний сказитель старшего поколения XX века Ш. Азизов и его вариант эпоса «Манас». /китепте: Культурно-историческое пространство Центральной Азии. От прошлого к будущему. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова - Бишкек-Москва, 2013.- 196-214-б. 1,5 б.т.

37. **Орозобекова Ж. К.** Прикосновение к истокам /Жыйнакка берилди: Шынгыс Айтматов және Казіргі Түркі элери. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. – Астана: Казак-Түркі Академиясы.- 2013.- 0,5 б.т.
38. **Орозобекова Ж. К.** "Последний сказитель старшего поколения XX века Шаабай Азизов и его вариант. Илимий жыйнак: IX международная научно-практическая конференция"Наука Европейского континента"-2013. [Текст]/ Ж. К. Орозобекова.-Чехия. Прага, 2013.3-8-бб.0,5б.т./27.11.2013.-05.11.2013/. Materiale IX mezinarodni vedecko-prakticka konference. Vedecky prumisl evropskeno kontinenty-2013.27- liktonadu 05 prosineu-2013.- Praha:Hudba a zivot. Publishing Hous 72 stran.
39. **Орозобекова Ж. К.** Манастануу боюнча курстук лекциялар [Текст]/ Ж. К. Орозобекова. -Бишкек: «Газета КГ», 2014,-228.

Орозобекова Жылдыз Калмашевнанын”Манасчылык өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу”деген темадагы (адистиги 10.01.09-фольклористика) филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

Резюмеси

Негизги колдонулган сөздөр: архаикалык образ, эпос, айтуучулуктагы салттуулук, фольклордун жанрлары, маданий функция, кыргыз фольклору, поэтикалык синтаксис, диний ынанымдын реалиясы, манасчылык өнөр (виртуалдуу мүмкүндүк, улуттук поэтика, речитатив, “түш көрүү мотиви”, кайталоонун спецификасы), стадиалдуулук, этнографиялык компонент.

Изилдөө объектиси: Манасчылык өнөрдүн генезиси- өнүгүүнүн этаптары, калыптануу жолдорундагы өбөлгөлөр; айтуучулук өнөрдүн типологиясы, айтуучулук традициядагы тарыхый-улуттук цивилизүүлүк. Манасчылык өнөрүнүн түрк-моногол элдеринин көмөнчүлүк дүйнөсүндөгү маданий процесстен алган орду жана анын трансформациясы, айтуучулуктагы жалпылыгы жана жекелиги.

Изилдөөнүн максаты:– Манасчы феноменин фундаменталдуу түрдө комплекстүү изилдөөдө- тарыхый-маданияттагы манасчынын керт башына таандык уникалдуу эс-тутумун, жаратмандуулугун, аткаруучулук жөндөмүн, чыгармачылыктагы психологиялык таасирдин болушун (“манасчынын түш көрүүсү”);“чыныгы” манасчылардын улуттун маданий-тарыхындагы алган ордун маанисин, манасчылыктын жаралуу, калыптануу башатындагы булактарды, стадиалдуу өнүгүүгө ээ экендигин, типтерин серепке алуу.

Изилдөөнүн усулдары:–Улуттук этнографиялык модельдердин чөйрөсүндөгү айрым көркөм системанын реализациясы, фольклордук-этнографиялык принциптердин жана категориялардын анализдери маданий типологиялык, тарыхый-салыштырма методологиялык ыкмада, тарыхый-этнографиялык, негизде каралды.

Диссертациялык иштин илимий жаңычылдыгы кыргыз фольклористикасынын теориясында биринчи жолу эпикалык айтуучу феноменин концепциясы генезистик таризден каралып; манасчылык касиетиндеги фольклордук-этнографиялык булактар, чыгармачылык психологиянын спецификасы, манасчылык искусствонун типологиясы маданий функциясы серепке алынгандыгында.

Колдонуу боюнча сунуштар жана колдонуу тармагы: иш кыргыз элинин баатырдык эпосунун көркөм табиятынын жаралышына себепкер болгон манасчынын улуттук маданияттагы аткарган функциясы, орду, мааниси боюнча жалпылап караган изилдөө катары көрүнөт. Ата мекендик фольклористикага кошкон салымы боюнча айтканда, филологиялык жана культурологиялык аудиторияга эсептелинип, фольклорду, этнографияны, антропологияны изилдөөдө, ошондой эле университеттерде, мектептерде,

методикалык иштерди, окуу программалардын , окуу китептердин мазмунун жаңылоодо пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Орозобековой Жылдыз Калмашевны
“Историко-эволюционное развитие сказительского мастерства манасчи” на соискание ученой степени доктора филологических наук
Специальность 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: архаическая образность, дастан, изустные исполнительские традиции, классификация форм фольклора, культурная функция, кыргызский фольклор, поэтический синтаксис, реликтовые религиозные реалии, сказительское мастерство (виртуальная реализация, национальная поэтика, речитатив, “сновидческие мотивы”, специфика художественного повтора), стадильность, эпос, этнографический компонент.

Объект исследования: генезис кыргызского сказительского искусства – этапы зарождения, становления, развития; типология сказительского мастерства, цивилизационные, историко-национальные, индивидуальные общность и различия в сказительской традиции; место и значение сказительской художественной системы в тюрко-монгольском кочевом мире и современной культуре в процессе ее трансформации.

Цель исследования – создание, в процессе комплексного изучения феномена манасчи, фундаментальных представлений об уникальной культурной целостности явления, о синтезе в личности сказителя историко-культурной памяти и исполнительского мастерства, о творческой психологии (“сновидения” манасчи); анализ истоков и стадильной эволюции сказительства, типов сказителей, значения “чыныгы (великих) манасчи” в культурной истории нации.

В основе **методологии исследования** – принципы и категории современной фольклористики и этнографии на основе сравнительно-исторического и историко-этнографического анализа культурной типологии, в частности, в области национально-этнографических моделей реализации художественных систем.

Полученные результаты и научная новизна: в теории кыргызской фольклористики впервые впервые представлена концепция феномена эпического сказительства с точки зрения генезиса данной культурной функции, фольклорно-этнографические истоки явления, специфика творческой психологии, типология сказительского искусства.

Сфера использования и практическое применение: работа мыслится как обобщающее исследование значения уникальной национальной культурной функции манасчи в процессе художественной природы кыргызского народно-героического эпоса. Как вклад в отечественную фольклористику она предназначается филологической и

культурологической аудитории для изучения фольклора, этнографии, антропологии в университетах и общеобразовательной школе, для методической работы по обновлению содержания учебных программ и учебников.

SUMMARY

Dissertation work of Orozobekova Zhyldyz Kalmashevna on the subject "Historical Evolutionary Development of Storytelling Skill Manaschy" of candidate for academic degree of the Doctor of Philology sciences on specialty 10.01.09-folkloristics

Key words: transitional time, virtual opportunity, ways formation, typicality, classification, composition, traditional character, archaic element, ethnographic element, early religious concept, transcendence, stadial, turco-mongolian, specifics of folklore, poetic syntax.

Target of research: Genesis of storytelling art: stages of origin, formation and development. Typology, individuality and community by storytellers of the Turkic people.

Goal of research: Fundamental and complex studying of a phenomenon of manaschy: early sources of origin, stadial development of storytelling skill, motives of manaschy dreaming, typology of storytellers.

Research methods: In the research process of a phenomenon of manaschy the following methods were used: comparative, historical - ethnographic analysis, typological, synthesis, method of systematization

Obtained results and scientific novelty: In the theory of the Kyrgyz folkloristics was for the first time considered studying of a phenomenon of the storyteller, in new direction, as genesis of the storyteller, folklore and ethnographic sources, motives of dreaming, typology of storytelling art.

Recommendation on usage: provisions and conclusions of the dissertation are intended for studying replenishment of history of the folkloristics theory - and in this capacity may be used in the humanitarian directions sphere.

Sphere of application: results of the doctoral dissertation are oriented on modern spectrum of folkloristics, on training of manas studying specialists, and also ethnographies, anthropology etc.

